

Юрій Зазуляк

Насильство, неволя та підданство на Галичині пізнього середньовіччя*

Судовий казус

В актах галицького земського суду за 1448 р. збереглася скарга селянина Зеня на свого колишнього пана, представника однієї з найвпливовіших місцевих магнатських родин, Яна Колю з Мартинова. Зень звинувачував останнього в насильному поневоленні своєї дочки Катерини. Згідно зі звинуваченням, насильство з боку можновладця не було узаконене жодним судовим вироком, а Катерина ніколи до того не була рабою. У відповідь Ян Коля представив у суді цілком іншу й детальнішу розповідь про події, які призвели до невірництва Катерини. За словами шляхтича, він не захоплював силоміць дочку Зеня, а її неволя була наслідком тяжких злочинів, учинених самим селянином. Зокрема Ян Коля стверджував, що Зень, будучи його підданим (Коля називав Зеня «своєю людиною»), наслав на нього злодіїв, які пограбували панський двір. Коли шляхтич довідався про співучасть Зеня в пограбуванні, то організував проти зловмисника суд (очевидно йдеться про домініальний панський суд), який присудив його до сплати грошової карі розміром у 60 гривень. На цьому ж засіданні суду Зень добровільно визнав свою провину, однак, будучи неспроможним заплатити кару, просив Колю проявити милість до нього і як відшкодування віддав у неволю власну дочку. На завершення акт подає найдраматичнішу деталь розповіді. Якщо вірити словам Яна Колі, то Зень, віддаючи йому в рабство Катерину, особисто скалічив її, відтявши їй носа. Коля також просив засідателів земського суду накласти на селянина додаткову кару за позов у справі його «рабині» (*serva mea*). Однак суд не знав, як вирішити суперечку, а тому відіслав справу на розгляд земського судового віча (*ad generalem colloquium*)¹.

* Стаття написана за підтримки стипендії Александра фон Гумбольдта (Німеччина) в університеті м. Гісен (земля Гессен) улітку 2017 р.

1 *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego* (далі — *AGZ*), wyd. K. Liske, A. Prochaska (Lwów, 1887), t. XII, no. 2004:

Очевидно нова невільниця була недостатньою компенсацією для Колі. Подібне припущення можна зробити на підставі кількох інших позовів Зеня проти його колишнього пана, записаних відразу ж після судового акта про поневолення Катерини². Зень додатково звинувачував Колю в пограбуванні та присвоєнні його майна, зокрема захопленні худоби, різного збіжжя й одягу, які позивач оцінював значною сумою — 42 копи і 15 гривень грошей. Проте суд своїм вироком звільнив Колю від цих обвинувачень. Виглядає, що на час судового процесу Зень уже встиг змінити підданство, адже виступав у цих актах як селянин із Бельшова (Большова) — села, що належало галицькому старості Миколаєві Параві. Переселення Зеня до Бельшова опосередковано вказує на одне з можливих джерел його конфлікту з Яном Колею, котрий переріс у судовий процес та залишив після себе унікальну, як для тогочасного актового матеріалу, документацію. Імовірно, що причиною взаємної ворожнечі та наступних судових позовів було намагання селянина покинути свого пана, отримавши від нього підтвердження права на вихід.

Із тогочасних записок галицького земського суду нічого невідомо про вирок і подальшу долю дочки Зеня Катерини. Судовий акт залишає, отже, без остаточної відповіді питання про достовірність розповідей Зеня та Яна Колі. Згадані історії були «реальністю» судового процесу і притаманних йому способів репрезентації та документування фактів. Розказані й записані у суді події були обумовлені морально-правовими нормами, які регулювали тогочасний судовий процес, та судовими стратегіями переконання, покликаними усправедливити поведінку учасників конфлікту. Попри те, що історик не має можливостей перевірити баланс правдивості та вимислу у цих оповідях, дане свідчення все ж можна оцінювати з перспективи допустимого й можливого горизонту поведінки в конфліктних стосунках між панами та їхніми підданими на Галицькій Русі пізнього середньовіччя.

Так, на підставі скарг, внесених Зенем, можна судити про значний рівень заможності окремих селян Галицької Русі пізнього середньовіччя. Багаті й,

Zen kmetho existens actor proposuit contra dominum Iohannem Cola, quia ipse recepit michi filiam meam Katherinam nullo iure me vincens, que non erat illibera. Stans autem Iohannes Cola respondit: domine Iudex, non recepi ego filiam eius violenter, sed iste Zen, existens meus homo, fures deduxit super domum meam, qui deducione ipsius domum meam [defurati sunt alias Scradly], rescians autem hoc crimen super hominem meum iudicium locavi de ipso, in quo aqvisivi sexaginta marcas iure. Et ipse veniens ad ius cum filia dicta Katherina perpetivit me in premissis penis sexaginta marcarum dicta filia ipsius et isti ancille nasum cisit. Stans autem dom Iohannes Cola dixit: domine Iudex, decernatis michi penam super ipso, quia ipse proponit pro serva mea et istam ancillam non habet penes se. Quam causam discernere non potuimus, sed ipsam distulimus ad generalem colloquium ipsam ad discernendum.

Про що записку див.: Линниченко И.А. *Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV вв.* Москва, 1894, 91–92; Грушевський М. *Історія України–Русі*. К., 1905, т. 5, 114; Szymon Rundstein, *Ludność wieśniacza ziemi Halickiej w wieku XV* (Lwów, 1903), 16; Wojcech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej pod koniec średniowiecza w świetle stosunków prawnych Polski i krajów sąsiednich* [Studia nad historią prawa polskiego imienia Oswalda Balzera, t. XIV, zesz. 1] (Lwów, 1933), 116–119.

2 AGZ, t. XII, no. 2005–7.

очевидно, впливові в локальних спільнотах селяни-кметі, такі, як Зень, не вагалися вступати в конфлікти з представниками місцевої аристократії, позивати їх до суду, і в разі несприятливого вирішення справи шукати нового місця проживання, використовуючи для цього своє право на вихід від пана. Звернення Зеня по підтримку до злодіїв у його протистоянні з паном зображує типову ситуацію з поширенням селянського насильства, злочинності й, зокрема, злодійства на галицьких землях у даний період. Тогочасні судові джерела часто повідомляють про різноманітні інституційно-судові контексти та аспекти кримінального переслідування подібних злочинів: зобов'язання шляхти судити злодіїв з-поміж власних підданих на засіданнях домінальних судів; поруки, узяті окремими особами та громадами за підозрюваних; прохання про милість із боку ув'язнених перед старостинськими судами; звинувачення, висунуті проти шляхти у зв'язку з покровительством селянської злочинності. До слова, в одному з судових процесів, записаному до книги того ж галицького земського суду, підозри у зв'язках зі злодіями падали також на представників родини Колів³. Проте судові акти вкрай рідко інформують про вироки шляхетських домінальних судів у справі власних підданих-злодіїв. Важливо, що судовий акт подає не лише звинувачення проти Зеня у спровадженні злодіїв на панський маєток, а й приписує йому насильницькі дії стосовно власної дочки задля викупу свого життя. У такий спосіб записка проливає певне світло на зв'язок насильства та патріархальної влади у селянських домогосподарствах, виявляючи певні паралелі з владою панів над селянами.

Записка висвітлює інший ключовий аспект соціальної історії Галичини пізнього середньовіччя, а саме тривале існування невольницьких стосунків на цих землях. Рабство тут уже відоме з джерел XII–XIII ст.⁴ Різноманітні форми невольництва продовжували існувати в регіоні впродовж XIV–XV ст.⁵ Із того часу дійшли свідчення про кілька судових процесів навколо купівлі рабів, поодинокі згадки про існування невольної челяді та повідомлення про рабство у зв'язку з діяльністю кримінального правосуддя. Усі зазначені джерельні свідчення про рабовласництво на Галичині пізнього середньовіччя містяться винятково в актах місцевих гродських, земських і міських судів. Попри свою малочисельність та фрагментарність, ці джерела не залишають сумнівів у тому, що місцева шляхта, християни-міщани та євреї володіли рабами й були залучені до работоргівлі. Так, окремі акти засвідчують, що раби завозилися до Галичини з литовських територій. Галицькі судові записки того часу згадують також про рабинь у складі дво-

3 AGZ, t. XII, no 50.

4 Зимин А.А. *Холопы на Руси*. М., 1973, 238–239, 253–258.

5 Линниченко И.А. *Черты из истории сословий*, 83–92; Wojcech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*.

рової служби⁶. Джерела ніколи не подають розлогих деталей щодо становища таких *ancillae illiberae*, хоча обставини їх поневолення могли бути схожим до випадку, описаному в акті конфлікту Яна Колі та Зеня. Можливо, що подібно до згадуваної Катерини багато з невольниць були таврованими⁷. Відомо також, що дехто з них потрапляв у неволю ще дитиною⁸.

Актовий матеріал також згадує про транспортування рабів із Криму та Північного Причорномор'я через галицькі землі. У XIV–XV ст. через Галичину пролягав один зі шляхів постачання рабів з італійських міст-колоній Північного Причорномор'я до Західної Європи, а Львів, як столиця регіону, слугував важливим пунктом транзиту цієї міжнародної работоргівлі⁹. Транс-регіональний вимір галицького невольництва формувався також завдяки сусідству та тісним стосункам (війни, торгівля) з турецько-татарським світом. Прикордонні українські землі Корони Польської та Великого князівства Литовського були одним із головних ареалів постачання невольників на рабські ринки Криму, Османської імперії та Близького Сходу¹⁰. Тому існування приватного невольництва на Галицькій Русі слід розглядати у ширшому контексті поширення рабства у Східній Європі та Євразії того часу¹¹. У такий спосіб рабовласництво й работоргівля на Галичині можуть бути представлені як складові своєрідного трансрегіонального «ринку насильства», який сформувався у Східній Європі та Євразії впродовж середньовіччя й ранньомодерного часу та який становив тривалу, важливу структурну рису її історії¹².

6 AGZ. (Lwów, 1889), t. XIV, no. 263, 520, 2068, 2182. Не виключено, що невольні служниці продовжували існувати при шляхетських дворах також у XVI ст. Див. зізнання Моніки, невольної служниці (*ancilla seruilis*) шл. Анастасії Ступницької, складене в Перемишльському гродському суді в 1561 р. проти шл. Федька Ступницького. Служниця звинувачувала шляхтича в побитті та згвалтуванні. ЦДІАЛ, ф. 9, спр. 285, арк. 33.

7 Подібне спостереження посередньо підтверджується відомостями про практику таврування рабинь зі Східної Європи в італійських містах-республіках пізнього середньовіччя. Див.: Valentin Groebner, *Der Schein der Person. Steckbrief, Ausweis und Kontrolle im Europa des Mittelalters* (München, 2004), 78–80.

8 AGZ, t. XIV, no. 2182.

9 Линниченко И.А. *Черты из истории сословий*, 89; *Wojcech Hejnosz, Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 161–175; Marian Małowist, *Kaffa — kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475* (Warszawa, 1947), 68–69; Danuta Quirini-Popławska, *Włoski handel czarnomorskimi niewolnikami w późnym średniowieczu* (Kraków, 2002), 212, 215, 217–218.

10 Andrzej Dziubiński, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII wieku* (Wrocław, 1998), 204–207, 211–215; Dariusz Kołodziejczyk, “Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise: The Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries”, *Oriente Moderno*, t. XXV.1 (2006), 149–159.

11 Про поширення рабства у Східній Європі та Євразії пізнього середньовіччя й ранньомодерного часу в порівняльній перспективі див.: Christoph Witzenrath, *Introduction: Slavery in Medieval and Early Modern Eurasia: An Overview of the Russian and Ottoman Empires and Central Asia, Eurasian Slavery, Ransom, and Abolition in World History, 1200–1860*, ed. Christoph Witzenrath (Farnham and Burlington: Ashgate, 2015), 1–77.

12 Про «ринок насильства» як можливий новий концептуальний підхід у вивченні рабства в історії домодерної Східної Європи див.: Hans-Jürgen Bömelburg, Arkadiusz Błaszczak, Vadim Popov, *Gewaltgemeinschaften und die Military Revolution in östlichen Europa. Der Einfluss internationaler Konjunkturen und wirtschaftlicher Faktoren auf die Gewaltmärkte der Frühen Neuzeit* (у друку).

Водночас галицькі джерела пізнього середньовіччя до історії рабовласницьких відносин украй фрагментарні. Вони значно поступаються за своєю чисельністю, різноманітністю та інформативністю джерельним матеріалам Великого князівства Литовського та Московської держави, де рабство набуло значного поширення у зазначений період¹³. Так, корпус галицьких судових актів не містить документів про самопродаж у рабство, договорів про кабалу чи заповітів аристократії з регулярними згадками про холопів, тобто тих джерел, які мають ключове значення для висвітлення рабовласницьких відносин на теренах Північно-Східної Русі. Серед тогочасних галицьких джерел відсутні також інвентарі та описи великокнязівських маєтків, за якими історики вивчають рабство у Великому князівстві Литовському. Із території Галицької Русі не збереглися пам'ятки законодавства, які б, подібно до московського та литовського права XVI ст., детально висвітлювали процес юридичного регулювання рабовласницьких відносин, визначали типи рабства та описували його соціально-правові підстави.

У цій статті йтиметься переважно про один тип невольництва, засвідчений в акті судового процесу між Яном Колею та Зенем, а саме про поневолення внаслідок судового або ж позасудового звинувачення у тяжких кримінальних учинках, яке могло супроводжуватися тортурами чи тавруванням засуджених осіб. На мою думку, випадки неволі на Галицькій Русі XV ст., подібні до зафіксованого в акті судового процесу між Яном Колею та Зенем, дозволяють переглянути поширену в історіографії думку про галицьке рабство пізнього середньовіччя як інституцію суто руського права, котра походила з часів державних утворень Рюриковичів чи Романовичів. Я вважаю, що джерела не завжди підтверджують зв'язок подібних форм поневолення на Галичині з руським правом. Натомість ці випадки неволі можна розглядати у ширшому контексті динаміки шляхетського панування та селянського підданства, кримінального правосуддя й посполитої злочинності, тобто аналізувати у соціальному й інституційному контекстах галицького суспільства XV ст. Нижче пропонується, отже, звернути увагу на особливу роль процедур і форм покарання кримінального старостинського правосуддя в підтримці існування рабовласницьких відносин у даний час, а також висвітлюється можливий зв'язок рабства з різноманітними обтяжливими формами селянського підданства.

13 Любавский М. *Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута*. М., 1892, 313–315; Грушевський М. *Історія України-Русі*, т. 5, 111–112, 114–115; Wojciech Hejnosz, *Kilka uwag o niewoli w I Statucie Litewskim* [Odbitka z Księgi Pamiątkowej ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego] (Wilno, 1935); Пичета В. Институт холопства в Великом княжестве Литовском в XV–XVI вв. *Исторические записки*. Т. 20. М., 1946, 38–65. Пичета В. *Белоруссия и Литва XV–XVI вв.* М., 1964, 152–182; Похилевич Д. Труд рабов в поместном хозяйстве. Похилевич Д. *Нариси з історії селян Великого князівства Литовського другої половини XIV — першої половини XVI ст.*, підгот. М. Крикун. Біла Церква, 2017, 125–143.

Історіографія

В історичних дослідженнях соціальних відносин на Галичині періоду пізнього середньовіччя неволя розглядалася передовсім як прояв місцевого руського права й за своїм походженням пов'язувалася з рабовласництвом часів Київської Русі¹⁴. Цей погляд на відносини невільництва на Галицькій Русі XV ст. найповніше представлено у ґрунтовному дослідженні Войцеха Гейноша, яке з'явилося 1933 р. У своїй праці він проаналізував усі наявні свідчення про місцеве невільництво. Його робота, зокрема, вивчає неволю в руському праві, обговорює можливий вплив вірменського права на стосунки невільництва в регіоні, торкається питання ролі італійської работоргівлі на шляху з італійських причорноморських міст-колоній через Галичину до Європи, аналізує стосунок місцевих галицьких відносин невільництва до польського земського права. В. Гейнош кваліфікував значну частину випадків галицького невільництва саме як «неволю руського права». При цьому історик зробив важливе застереження, яке різнилося від поглядів попередньої історіографії (М. Грушевський, І. Линниченко). На думку В. Гейноша, існувала помітна відмінність між формами рабства, поширеними в ранньосередньовічній Київській Русі, та різноманітними відносинами невільництва пізньосередньовічної Галицької Русі. Стосунки невільництва на Галичині XIV–XV ст. були специфічною інституцією місцевого руського права, яка стала не тільки продовженням соціальних і правових відносин киеворуського періоду, а й відображала трансформації цих інститутів у новому соціально-правовому контексті. Цей процес включав як зміни соціально-правової термінології, так і стосунків, які вона описувала¹⁵. Однак цього погляду вчений не дотримувався послідовно, пропонуючи, наприклад, пов'язувати випадки купівлі невільників власне з правовими нормами часів Київської Русі, зокрема закупництвом¹⁶.

Для В. Гейноша невільництво на галицьких землях пізнього середньовіччя було радше особливим типом служебництва та «приписання» (*przypisanstwo*), яке в різний спосіб обмежувало особисту свободу, але не було тотожне рабству¹⁷. В інтерпретації дослідника статус невільного населення на Галичині був подібний до численних груп місцевих королівських служебників. В. Гейнош підкреслював, що більшість їх були людьми руського права, хоча подібне твердження важко підтвердити джерельними свідченнями. В історіографії служебники традиційно вважалися свого роду реліктами старої князівської організації влади з часів Рюриковичів і Романовичів,

14 Линниченко И.А. *Черты из истории сословий*, 90; Грушевський М. *Історія України-Русі*, т. 5, 113.

15 Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 56–57, 61.

16 Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 141–142.

17 Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 59–61, 146, 176–177.

яка полягала в розселенні невільного населення навколо замків та їх наступної експлуатації на користь володаря. Різноманітні групи служебників на Галичині XV ст. були продовженням цієї ранньосередньовічної служебної організації. Позбавлені особистої свободи, вони перебували під владою королів та їхніх урядників. Королівська влада над служебниками проявлялася в різних, часом дуже специфічних обов'язках, які вони несли на користь королівських замків, у підпорядкуванні замковій юрисдикції та позбавленні права на перехід до інших панів. Невільний статус служебників не виключав того, що деякі з цих груп були водночас привілейованими королівськими людьми. Вони були правоздатними, тобто володіли, набували й передавали у спадок земельну власність, відповідали в публічних королівських судах. Права деяких із них були захищені спеціальними королівськими привілеями, що робило їхній статус привабливим для приватних підданих¹⁸.

Згідно з інтерпретацією В. Гейноша, «приписання» приватних невільників, хоча й позбавлене публічно-правового характеру, було схожим на статус королівських слуг. Головним критерієм обмеження особистої свободи численних приватних «приписанців» стала насамперед довічність служби та залежності від панів. Проте, подібно до королівських служебників, їхня неволя не означала втрату всіх прав, але дозволяла зберігати певні повноваження. Так, деякі невільні слуги можновладців могли залишатися правоздатними й виступати, наприклад, свідками у публічних судах¹⁹. До цієї ж категорії залежних людей можна зарахувати місцевих євреїв, котрі часто служили королівським старостам, виконуючи важливі публічні функції, наприклад королівських митників. З огляду на фінансові ризики й фінансові зобов'язання, узяті перед своїми господарями, вони нерідко балансували на межі втрати власної свободи та свободи своїх родин²⁰.

Праця В. Гейноша була написана у час важливої дискусії між польськими істориками про взаємозв'язок селянського підданства та неволи на територіях Корони Польської пізнього середньовіччя. На початку 1930-х рр. Францішек Буяк виступив із тезою про неволю як правовий та соціальний фундамент, з якого вирости стосунки підданства в Польському королівстві пізнього середньовіччя. Він стверджував, що в пізньосередньовічній Польщі існувала особиста залежність більшості селян від панів і що статус селян-підданих був схожий до невільників. На його думку, антиселянська політика кінця XV–XVI ст. не була початком процесу посилення селянського піддан-

18 Про різного роду королівських служебників на Галицькій Русі того часу див. іншу працю В. Гейноша: Wojciech Hejnosz, *Ius Ruthenicale. Przeżytki dawnego ustroju społecznego na Rusi Halickiej w XV wieku* (Lwów, 1928).

19 AGZ, T. XVI, no. 1609. Пор. також: Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 108, 110. Подібна практика існувала також у ранньомодерній Росії. Див.: Richard Hellie, *Slavery in Russia 1450–1725* (Chicago, 1982), 137.

20 Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 121, 135.

ства, а відображала вже добре розвинуті та обтяжливі форми шляхетського панування над селянами²¹. Спроба Ф. Буяка шукати джерела особистої залежності селян у стосунках невольництва та показати структурну схожість неволі й підданства, які змінювали та взаємодоповнювали одна одну впродовж усього середньовіччя, виказує багато спільного з тогочасними пошуками пояснення походження селянського кріпацтва й підданства в інших історіографіях Східної Європи. У цьому зв'язку можна згадати, наприклад, дослідження Василя Ключевського про роль різних юридичних форм холопства у становленні кріпосного права в Росії XVI–XVII ст. Його концепція, яка була полемічною відповіддю на дослідження Йоганнеса Енгельмана, значною мірою визначила напрями вивчення цього питання в російській історіографії в наступному столітті²². Схожі погляди на роль невольного населення в розвитку селянського підданства можна знайти також у тогочасних дослідженнях історії селянства Великого князівства Литовського²³.

Із критикою концепції Ф. Буяка виступив інший польський історик — Казімеж Тименецький²⁴. Він уважав, що селяни в пізньому середньовіччі були, навпаки, соціальною групою переважно вільних людей, чия залежність від панів мала форму лише матеріальних і фінансових зобов'язань. На думку К. Тименецького, селянське підданство було в XV ст. новим явищем, яке розвинулося на підставі численних шляхетських привілеїв та імунітетів, найголовніші з яких за своїм походженням пов'язані з поширенням інститутів німецького права. Загалом, критикуючи Ф. Буяка, К. Тименецький слідував інтерпретації, яку він розвинув в інших працях із соціальної історії польського середньовічного селянства та яку послідовно відстоював упродовж усієї своєї довгої академічної кар'єри²⁵.

21 Franciszek Bujak, “Mowa Jana z Ludziska do króla Kazimierza Jagiellończyka z roku 1447 i zagadnienie niewoli w Polsce ówczesnej”, Idem, *Wybór pism*, t. II: Z dziejów społecznych i gospodarczych Polski X–XX w (Warszawa: PWN, 1976), 104–128. [orig. *Księga pamiątkowa ku czci prof. Wł. Abrahama*, t. 2 (Lwów, 1930), 217–233]. Головні положення цієї концепції вже були накреслені в іншій, раніше написаній, праці Ф. Буяка. Див.: Franciszek Bujak, “Z dziejów wsi polskiej (wsi zamku oświęcimskiego na początku XVI w.),” *Studia historyczne wydane ku czci prof. Wincentego Zakrzewskiego*, (Kraków, 1908), 317–344.

22 Ключевский В.О. Происхождение крепостного права в России. Ключевский В.О. *Сочинения*, т. 8 (М., 1990), 120–193. Пор.: Зимин А.А. *Холопы на Руси*, 266, 269, 273, 373; Кольчова Е.И. *Холопство и крепостничество (конец XV–XVI в.)* М., 1971, 6.

23 Грушевський М. *Історія України-Русі*, т. 5, 115. Див. також критику цього погляду з боку Д. Похилевича: Похилевич Д. *Труд рабов в поместном хозяйстве*, 128.

24 Kazimierz Tymieniecki, “Zagadnienie niewoli w Polsce u schyłku wieków średnich,” *Bronisławowi Dembińskiemu w 50-lecie pracy naukowej* [Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Historycznej, t. VII] (Poznań, 1933), 497–537.

25 Пор.: Kazimierz Tymieniecki, *Historia chłopów polskich*, t. II: Schyłek średniowiecza. (Warszawa, 1966), 46, 58–59, 141. Коротку характеристику праць К. Тименецького див.: Piotr Górecki, “Medieval Peasants and Their World in Polish Historiography,” *The Rural History of Medieval European Societies. Trends and Perspectives*, ed. Isabel Alfonso (Turnhout, 2007), 288–289. Критику К. Тименецького див.: Stanisław Russocki, “Z zagadnień spornych ‘wolności kmiecyj’ na Mazowszu od XIII do XVI wieku,” *Przegląd Historyczny* t. 49, z. 2 (1958), 261–263; Eugen Oskar Kossmann, “Zur Geschichte der polnischen Bauern und ihrer Freiheit”, *Historische Zeitschrift* bd. 205, hf. 1

Відгомін полеміки Ф. Буяка й К. Тименецького можна побачити в дослідженнях В. Гейноша. Деякі міркування останнього були схожими до ідей Ф. Буяка. Так, В. Гейнош полемізував із К. Тименецьким у питанні існування та природи підданства селян у Короні Польській доби пізнього середньовіччя. В. Гейнош справедливо вказував на одностороннє й довільне трактування його опонентом свідчень, які мали б доводити, що підданство селян обмежувалося винятково до матеріальних і податкових зобов'язань, але не мало характеру особистої залежності²⁶. На думку В. Гейноша, форми підданства, які початково охоплювали тільки невільників, поступово поширювалися на верству вільного селянства, і в такий спосіб значно вплинули на процес закріпачення селян та становлення нового підданства впродовж XV–XVI ст.²⁷ Водночас на відміну від Ф. Буяка В. Гейнош не допускав можливості існування рабства на польських землях²⁸.

Узагальнений аналіз невільництва в Короні Польській запропонував сучасний польський історик Єжи Вирозумський. На відміну від В. Гейноша, він визнавав існування невільництва в пізньосередньовічній Польщі, однак вказував на потребу відокремлювати невільництво та підданство. Водночас Є. Вирозумський підкреслював термінологічні й контекстуальні складності такого аналітичного розмежування. На його думку, латинські терміни, які описували класичне римське рабство, могли означати різні типи залежностей та інституцій у соціальних контекстах середньовічної Польщі. Дослідник, слідуючи зазначеній історіографічній традиції студіювання рабства в регіоні, також вказував на процеси, які зближували неволю та підданство, і робили межі поміж ними розмитими: поступове розширення прав невільників та їх осадження на землі їхніми панами, а з іншого боку, обмеження свободи і прав формально вільних селян²⁹.

Теза В. Гейноша про специфічну галицьку модель невільних залежностей, яка різнилася від рабства (незалежно від його генези), але охоплювала як королівських слуг, так і осіб, котрі перебували у приватній неволі, є вразливою для критики саме через спробу поширити її на всі відомі випадки невільництва. Здається, що історик інколи недооцінював важливість специфіки статусу королівських службників, для яких несвобода могла бути важливим критерієм їхнього привілейованого становища, і водночас приділяв недостатню увагу деталям джерельних свідчень, які вказували на особливі обставини та контексти поневолення осіб з-поза груп королівських службників. Наприклад,

(Aug. 1967), 15–45. Огляд дискусії Ф. Буяка та К. Тименецького подає Jerzy Wyrozumski, "Zagadnienie niewoli w późnym średniowieczu polskim," *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej*, t. II, red. S.K. Kuczyński (Warszawa, 1982), 138–140.

26 Див. рецензію В. Гейноша на згадане вище дослідження К. Тименецького про невільництво та наступну полеміку вчених: *Kwartalnik Historyczny*, rocz. XLVII, t. I (1933), 264–273, 513–519.

27 Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 25–26, 188.

28 Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 37–38, 40.

29 Jerzy Wyrozumski, "Zagadnienie niewoli", 134–135.

В. Гейнош не вважав купівлю рабів, засвідчену кількома судовими актами, достатнім доказом існування рабства та невільників³⁰. Він говорив про неможливість чітко встановити соціальні відносини, які приховувалися за окресленнями типу «невільник» або *sclavus*, зафіксованими в актах купівлі, виявляючи тим самим велику обережність у тлумаченні правових термінів місцевих судових актів. Водночас такий скептицизм В. Гейноша лише частково пояснюється критичним ставленням ученого до термінології місцевого актового матеріалу. Він часто тлумачив джерельні свідчення вкрай однобічно: його інтерпретація скеровувалася лише в одному напрямі й мала за мету показати, що у випадку локальних джерельних свідчень не може бути мови про рабство, а лише про особливий тип «приписання»³¹. Як наслідок, польський історик часто не враховував, або ж ігнорував ті деталі джерельних повідомлень, які дозволяють альтернативне пояснення.

Власне аналіз свідчення про конфлікт Яна Колі з його підданим Зенем, який призвів до поневолення дочки селянина, показує, що концепція галицького службництва і «приписання», як її уявляв В. Гейнош, не може стосуватися всіх випадків невільництва. Згаданий судовий акт був добре відомий В. Гейношу і його аналіз ученим був позначений виразним скептицизмом щодо можливості вбачати у джерелі підтвердження існування рабства на Галицькій Русі³². Так, В. Гейнош сумнівався, ідучи, імовірно, слідом за І. Линниченком, чи на підставі цього свідчення можна говорити про практику таврування невільників на Русі та Галичині³³. Для В. Гейноша історія з поневоленням Катерини була лише доказом поширення застави людей за грошові борги, яка, за словами вченого, не була тотожна рабству³⁴.

Проте, на мою думку, уся інтерпретація цього джерела В. Гейношем побудована на кількох хибних міркуваннях. З одного боку, історик відмовлявся вірити повідомленню, тоді, коли судовий акт указує на можливість таврування поневоленої. А з іншого боку, поневолення Катерини В. Гейнош розглядав лише як тимчасову заставу особи для компенсації грошової кари. Він спробував побачити в поневоленні Катерини паралелі з холопством і закупництвом києворуського періоду. Як відомо, продаж чи самопродаж у тимчасове рабство з причин голоду, за борги або ж через неможливість сплати грошову

30 Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 67–70, 133, 138–141.

31 Аналогічним чином В. Гейнош заперечував існування рабства у Великому князівстві Литовському і пропонував уважати тамтешні відносини невільництва також формою «приписання». Див.: Wojciech Hejnosz, “Kilka uwag o niewoli w I Statucie Litewskim,” 33–35.

32 Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 116–119.

33 І. Линниченко писав, що це єдиний відомий йому випадок таврування невільників, який походить із території Київської Русі. Див.: Линниченко И.А. *Черты из истории сословий*, 92. Пор. також висновки Річарда Гіллі про відсутність практики таврування холопів у Московській державі: Richard Hellie, *Slavery in Russia*, 178.

34 Поневолення Катерини як тимчасову заставу особи за борги розглядає також І. Линниченко, цілком ігноруючи контекст кримінального правосуддя. Линниченко И.А. *Черты из истории сословий*, 91–92.

кару добре відображений у наративних джерелах і пам'ятках законодавства Київської Русі, що очевидно вказує на поширеність цих форм невільництва на територіях, які перебували під владою Рюриковичів (наприклад, *Руська Правда*, 110–111)³⁵. Однак у тексті записки нічого не сказано про передачу Зенем своєї дочки в тимчасову заставу. Натомість акт виразно зазначає, що поневолення Катерини було наслідком покарання за злочин її батька, підкріпленого вироком суду, і не передбачало жодних часових рамок його тривання, або ж можливості викупу. Таке тлумачення умов поневолення Катерини опосередковано підтверджується версією подій, яку виклав у суді сам Зень, і яку проігнорував В. Гейнош. За словами селянина, його дочка була насильно забрана в неволю, тривання якої не було обумовлене жодною угодою. Тому, на мою думку, згаданий судовий акт не має нічого спільного з тимчасовим борговим невільництвом.

Пояснення В. Гейноша вразливе для критики також з інших міркувань. Кара у 60 гривень, до сплати якої, за твердження Яна Колі, був засуджений селянин, становила надзвичайно велику грошову суму для тогочасного кримінального судочинства. У коронному статутному праві (зокрема у *Статутах Казимира Великого*) такий розмір штрафу був передбачений за вбивство селянином благородного рицаря-шляхтича. Для порівняння, головщиною для інших категорій рицарів-шляхти становила лише 30 і 15 гривень, а за вбивство селянина — 3 або 4 гривні³⁶. У судовій практиці Руського воєводства грошові кари такого розміру накладалися на зловмисників та їх поручителів у випадку винятково обтяжливих злочинів, таких, як погроза підпалу, срьсь, знищення цінної власності (наприклад, млинів)³⁷. Така велика грошова кара була символічним відповідником смертного покарання в тогочасному праві. У випадку неспроможності посполитих правопорушників викупити свою вину і сплатити цю кару, їх доля й життя опинялися в руках покривджених, або ж представників королівського правосуддя, котрі могли стратити зловмисників чи перетворити їх на рабів. Рабство за таких умов було лише відтермінованим вироком смерті³⁸.

В. Гейнош також не врахував того факту, що навіть продаж чи самопродаж у рабство не обов'язково означав тимчасову неволю, а навпаки часто перетворювався на довічне рабство³⁹. Свідчення галицьких джерел дають під-

35 Зимин А.А. *Холопы на Руси*, 45, 118–119, 123, 128, 138, 166–168, 195, 198–211, 238.

36 *Polskie statuty ziemskie w redakcji najstarszych druków (Syntagmata)*, oprac. Ludwik Łysiak i Stanisław Roman (Wrocław; Kraków, 1958), § 56, 59, 99. Пор. також короткий коментар у: Marcelli Handelsman, *Prawo karne w Statutach Kazimierza Wielkiego* (Warszawa, 1909), 197.

37 *AGZ*, t. XI (Lwów, 1886), no. 2751; t. XVI (Lwów, 1894), no. 954; t. XVII (Lwów, 1901), no. 304.

38 Річард Гіллі говорить про заміну чи відтермінування смертного покарання як про одне з першоджерел рабства: Richard Hellie, *Slavery in Russia*, 42. Пор. також: Marcelli Handelsman, *Prawo karne*, 146–147.

39 Пор. спостереження Річарда Гіллі щодо московського й литовського холопства XVI–XVII ст.: Richard Hellie, *Slavery in Russia*, 43–44, 520.

стави припускати, що продаж у рабство на значно меншу суму, аніж вказану в акті процесу між Яном Колею та Зенем, міг спричиняти довготривале поневолення. Так, один із судових актів подає зізнання невольної служниці, яка засвідчила у суді, що її ще малолітньою продали в неволю за 1 копу грошей⁴⁰. При цьому, судячи зі змісту зізнання, рабиня складала його перед судом у зрілому віці. Це могло б означати, що перебувала вона в рабстві вже впродовж тривалого часу. У порівняльному контексті історії рабовласництва в тогочасних суспільствах Європи та Євразії галицькі свідчення про служниць-невільниць радше підтверджують думку, висловлену Сьюзан Мошер Стюард — невольницький статус саме жінок зазнав найменших змін із часів античності, а можливості їх звільнення навіть у пізньому середньовіччі були набагато меншими в порівнянні з чоловіками⁴¹.

Кримінальне правосуддя й рабство

Поневолення Катерини, описане у записці про конфлікт Яна Колі та його підданого Зеня, не єдиний зафіксований у судових джерелах Галицької Русі XV ст. випадок подібного покарання. Інше промовисте свідчення про підданих та їхні родини, які були перетворені на невольників унаслідок учинених ними кримінальних злочинів – це записаний у 1470 р. до актової книги Перемишльського гродського суду акт добровільної угоди між місцевим старостою Якубом із Конецполя та його слугою й особистим цирульником на ім'я Йоганнес Вангль. Згідно із запискою, останній віддав себе та свою родину на милість Якуба Конецпольського, що супроводжувалося згодою прийняти добровільне невольництво. Записка уточнює, що поневолення було наслідком тяжких злочинів, учинених Ванглем, за які він заслужив смертну кару. Згода на добровільне рабство була також обумовлена обіцянкою цирульника не намагатися звільнити себе чи своїх рідних від неволі. Якщо б Вангль не дотримав цієї умови та втік, то Конецпольський і його спадкоємці отримували право знайти, ув'язнити й покарати втікача як злодія, що очевидно означало в даному випадку страту⁴². Із тексту випливає, що неволя Вангля та його родини була спадковою, можливість викупити себе з рабства не передбачалася.

Угода також забороняла цирульникові публічно оскаржувати добровільний характер свого рабства й, таким чином, домогтися його скасування. При цьому акт подавав перелік публічних місць, де подібне оскарження могло б

40 AGZ, t. XIV, no. 2182: Et mulier per iudicium est interrogata, unde esset. Qui dixit: parwa fui, quando sum empta pro sexagena.

41 Susan Mosher Stuard, "Ancillary Evidence for the Decline of Medieval Slavery," *Past and Present*, no. 149 (1995), 3–28.

42 AGZ, t. XVII, no. 462. Про Конецпольських на Галицькій Русі див.: Wioletta Zawitkowska, "Konicpolscy herbu Pobóg i ich związki z Rusią Czerwoną w XV w.," *Rody na Śląsku, Rusi Czerwonej i w Małopolsce: średniowiecze i czasy nowożytne*, red. Wioletta Zawitkowska i Anna Pobóg-Lenartowicz (Rzeszów, 2010), 151–169.

відбутися: при королівському дворі та дворах знаті, у містах і селах. Наявність цієї умови в тексті договору може засвідчувати, що могли траплятися випадки подібного публічного заперечення поневоленням його добровільної згоди на рабство. Власне у цьому ж ключі можна розглядати згаданий вище позов селянина Зеня проти Яна Колі. Судовий процес, розпочатий Зенем, був важливою нагодою для публічного оголошення незгоди з актом поневолення Катерини, який підкреслював його несправедливий насильницький характер.

В. Гейнош обережно припускав, що передача Ванглем себе у владу Конецпольському може служити ще одним доказом *illibertas iuris Ruthenici* (невільної залежності руського права) й потребує пояснення насамперед у зв'язку з існуванням відносин служебництва в пізньосередньовічній Галичині⁴³. Однак думка В. Гейноша про поневолення Йоганна Вангля як прояв залежності руського права здається суперечить змісту повідомлення. Сама записка нічого не говорить про руське право. Сторонами угоди були не русини, а особи, які належали до інших етнічних груп: польський можновладець та його слуга, найімовірніше німець за походженням. Власне це заперечує можливість пов'язувати випадок неволі Йоганна Вангля з руським правом. Водночас важливим аспектом свідчення, який дозволяє спрямувати його інтерпретацію у цілком іншому напрямі, аніж це пропонував В. Гейнош, є акт покори і благання про милість.

Вияви покори засудженими злочинцями, подібні до тих, які зафіксовані в акті судового процесу між Яном Колею та його підданим, або ж в угоді перемишльського старости та його цирульника, були важливою складовою практики відпрошування злочинців від покарання й, зокрема, смерті в тогочасному кримінальному правосудді. Як правило, покора супроводжувалася благанням із боку засуджених, їх рідних або ж поручителів про милість і була спрямована на отримання пробачення та пом'якшення покарання. Описуючи цю процедуру, судові записки найчастіше зазначають, що обвинувачений *dedit se ad gratiam* (віддав себе на милість), або ж *perpetivit* (термін, очевидно, слід перекладати як «перепросив») старосту чи його урядників. Разом із проханням про помилування винуватці, їхні рідні та поручителі могли відкупитися від кари, вручивши старості певну суму грошей або ж повернувши украдені речі. Ця практика залишила після себе різноманітні, хоча і фрагментарні сліди в тогочасних судових актах. Наприклад, у 1466 р. до перемишльської гродської книги було записане зобов'язання селянина Пашка, звинуваченого у злодійстві. Він обіцяв своєму поручителю просити про своє помилування у старости Якуба з Конецполя після приїзду останнього до Дрогобича. Якщо б йому не вдалося отримати пробачення, то він погодився

43 Аналіз цього свідчення В. Гейношем, див.: Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 143–145, 181–182.

бути ув'язненим і відбувати заслужене покарання⁴⁴. Інколи йшлося про колективну провину та відповідальність значного числа осіб. У 1471 р. всі селяни з Яскманиць, села, що під Перемишлем, обвинувачені тим самим Якубом Конецпольським у вбивстві старостинського урядника й засуджені вироком суду на смерть, просили про милість та віддали себе беззастережно в руки старости⁴⁵.

Прохання про милість не означало безумовного прощення та уникнення кари загалом, як це вважав В. Гейнош⁴⁶. Вияв милості, що цілком залежав від волі володаря, його старости чи приватного пана, дозволяв викупити злочинця від смерті, домогтися пом'якшення покарання, замінивши, наприклад, смертну кару на неволю⁴⁷. Акт поневолення міг бути додатково підкріплений записом до гродських книг, який очевидно супроводжувався публічною акламацією. Власне в такий спосіб, як письмово підтверджена формальна угода, було узаконене рабство Йоганна Вангля. Тому сумніви В. Гейноша щодо того, чи ця угода насправді мала місце, слід визнати нічим не обґрунтованим припущенням.

Акти публічної покори правопорушників і благання про милість, які вели до заміни смертної кари на поневолення, були також обумовлені можливостями застосування нових карних санкцій проти зловмисника, що добре засвідчує угода, укладена між Якубом Конецпольським та його цирульником. Обвинувачені у злочинах особи, які зазнали, або ж котрим загрозувало покарання, обіцяли перед старостами чи приватними панами під загрозою нової кари не вдаватися до помсти за завдані тортури та ув'язнення, відмовитися від подальших кримінальних учинків, не домагатися забраного майна, повернути вкрадені речі. Власне у джерельних свідченнях про подібні угоди знаходимо згадки про неволю чи навіть уярмлення як потенційне покарання, що загрозувало злочинцям у разі недотримання взятих на себе обіцянок. Так, у 1470 р., тобто того ж року, коли було поневолено Йоганна Вангля, руський православний священик («батько») Гринь із Поздяхого зобов'язався віддати в певний термін згаданому Якубові з Конецполя коня-іноходця. Очевидно, священик обвинувачувався у його крадіжці або ж привласненні. Обіцянка була скріплена спеціальною умовою. У разі порушення угоди староста за своїм бажанням міг зробити з Гринем усе, що забажає, а саме ув'язнити, по-

44 AGZ, t. XIII (Lwów, 1888), no. 6492. Пор. також: t. XI, no. 429, 1548–1549. Детальніший аналіз подібних випадків див.: Зазуляк Ю. Кара, милість і колективна відповідальність у старостинському судочинстві Руського воєводства XV ст. *Theatrum Humanae Vitae. Смутії на пошану Наталії Яковенко*. К., 2012, 178–188. Пор. аналогічні випадки у практиці кримінального судочинства польських земель Корони: Józef Rafacz, “Kradzież w prawie łączycykiem XIV i XV wieku,” *Przegląd Historyczny* t. 30, z. 1 (1932–1933), 43.

45 AGZ, t. XVII, no. 667.

46 Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 143.

47 Про поняття милості в польському статутному праві пізнього середньовіччя, зокрема *Сматумтах Казимира Великого*, див.: Marcei Handelsman, *Prawo karne*, 141–142, 159–160.

неволити або ж скарлати на горло⁴⁸. Поневолення часом поширювалося також на поручителів, які бралися гарантувати перед старостою дотримання зловмисником його обіцянок. У 1473 р. вся громада (перелічені 14 осіб) з села Гломчі, що у Сяноцькій землі, поручилися перед старостою за свого співмешканця Маля, званого Нестором, визволеного зі старостинської в'язниці, до якої він потрапив через погрози спалити місто Тираву. Умовою звільнення була відмова Нестора та його родичів продовжувати погрожувати підпалом Тираві. Якщо б зловмисник не дотримав цієї умови, то поручителі мали заплатити старості кару у 60 гривень і представити згаданого Нестора до замку. Додатково всі селяни-поручителі мали бути уярмлені й зазнати покарання, яке було передбачене для самого зловмисника⁴⁹. Примітно, що деякі із зазначених актів покори чи порук описують можливість старости поневолювати особу, яка вчинила злочин або не дотримала обов'язків поручительства, як право «брати і тримати за шию» (*per colla recipere et tenere*)⁵⁰. Це очевидно можна трактувати як указівку на застосовування в тогочасному правосудді обтяжливих форм невільництва, таких, як колодництво чи уярмлення.

Загалом в Галицькій Русі XV ст. спостерігаємо ситуацію, яку можна вважати продовженням практики раннього середньовіччя: локальне кримінальне правосуддя відіграло важливу роль у поповненні числа невільників, у тому числі за рахунок залежних верств місцевого селянського населення. Найдавніше збережене джерельне свідчення про існування цього кримінального покарання в галицькому правосудді пізнього середньовіччя — це акт межування між Люблінською та Холмською землею від 1359 р., здійсненого за участі урядників короля Казимира Великого та холмського князя Юрія. Документом було, зокрема, дозволено перетворювати на невільників селян та їхні сім'ї, які порушували б установлені межі та наважувалися захоплювати вжитки, які належали іншій стороні, у місцевості, званій Слодогони⁵¹.

Існування подібних покарань у практиці старостинського правосуддя можна також припускати на підставі деяких норм земського законодавства XV ст. Указівки на це знаходимо в *Корчинському привілеї* Казимира Ягеллончика від 1456 р., яким король підтверджував станомі свободи шляхти Руського воєводства. Зокрема документ містить параграф, яким монарх на про-

48 AGZ, t. XVII, no. 320. Пор. також: t. XI, no. 1552.

49 AGZ, t. XVI, 954. Пор. також: no. 770.

50 AGZ, t. XV (Lwów, 1891), no. 1415: Si non statuerent, Capitaneus potens est eosdem Staynko de Iasnycze et filium eius Andrey et Michno in bonis eorum pignorare et solosmet per colla recipere et tenere... Пор. AGZ, t. XVI, no. 954: ...omnes stare debent cum collis suis in eadem vincula. Також AGZ, t. XVI, no. 161. Випадки «уярмлення» поручителями своїх боржників були також відомі судовій практиці польських земель. Див.: Przemysław Dąbkowski, *Rękojemstwo w prawie polskiem średniowiecznem* (Lwów, 1904), 68.

51 *Zbiór dokumentów malopolskich*, wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kurasiowa (Kraków, 1970), cz. IV, no. 961, 115: Qui alter ausus a cmetonibus esse pertransire, eundem nos debemus dare ad illibertatem cum uxore et pueris. Пор. Jerzy Wyrozumski, "Zagadnienie niewoli", 147–148.

ханні шляхти спеціально заборонив своїм старостам ув'язнювати приватних підданих, звинувачених у злочинстві, без отримання на те згоди їхніх панів⁵². Із привілею випливає, що така практика була поширеною на момент видання королівської заборони. Не виключено, що цей параграф *Корчинського привілею* та свідчення судових актів про вияви милості до обвинувачених чи передачу злочинцями себе в руки старост висвітлюють одні й ті самі практики та процедури публічного старостинського правосуддя в Галицькій Русі, а саме можливість поневолення старостами злочинців із-поміж власних або чужих підданих. Привілей також засвідчує існування інших форм поневолення старостами приватних підданих, які не були безпосередньо пов'язані з кримінальним судочинством, але які вказують на свавілля королівських урядників у поширенні стосунків неволі. Окремим приписом привілею старостам було заборонено насильно забирати приватних підданих у неволю, або ж в «орду» без розгляду процедури й підтвердження невольного статусу таких селян. Параграф очевидно регулював перехід приватних підданих у королівські села під владу старост, де вони ставали королівськими службовими селянами. Такі села інколи називали «ордою» — від колективної назви однієї з груп службників, «ординців», котрі їх заселяли.

Свідчення про рабство селянки Катерини чи цирюльника Йоганна Вангля постали, отже, у контексті відомих і поширених процедур тогочасного правосуддя. Подібні акти покори та відпрошування від смертної кари були вкорінені в давній традиції культурних і правових уявлень про ласку як основу середньовічного права і справедливості. Ці уявлення тісно пов'язували кримінальне правосуддя зі сферою політичної комунікації, відносинами влади й соціально-політичним ладом у багатьох суспільствах середньовічної Європи⁵³. Заміна смертної кари на неволю, представлена як милість, могла мати також важливе значення в контексті ідеології підданства та способів легітимації влади аристократії над підданими-селянами. Промовистим прикладом тут є ухвала угорського сейму після придушення селянського повстання під проводом Дердя Дожі в 1514 р. Ухвала проголошувала колективну провину й відповідальність усього селянського класу за участь у масових виступах проти влади аристократії. Замість смертної кари на всіх селян та їх нащадків накладалася *Eterna rusticitas*, яка становила форму вічної неволі та мала слугувати нагадуванням наступним поколінням про злочин, учинений повсталими⁵⁴.

52 *Jus Polonicum codicibus manuscriptis et editionibus quibusque collatis*, ed. I. V Bandtkie (Warszawa, 1831), 293.

53 Geoffrey Koziol, *Begging Pardon and Favor: Ritual and Political Order in Early Medieval France* (Ithaca and London, 1992); Gerd Althoff, "Das Privileg der deditio. Formen gütlicher Konfliktbeendigung in der mittelalterlichen Adelsgesellschaft," Gerd Althoff, *Spielregeln der Politik im Mittelalter* (Darmstadt, 1997), 99–125.

54 Bak J.M., "Servitude in the Medieval Hungary (A Sketchy Outline)," *Forms of Servitude in Northern and Central Europe. Decline, Resistance, and Expansion*, eds. Paul Freedman and Monique (Turnhout, 2005), 394–396.

Можна побачити певні паралелі між покаранням і публічною покорою злочинців, описаних у судових актах Галичини XV ст., та киеворуською інституцією «прощеників» або ж «пущеників», тобто категорією осіб, які допустилися тяжких злочинів, але яким було даровано життя взамін за довічну неволю⁵⁵. Схожі форми поневолення були також узаконені у Великому князівстві Литовському. *Перший Литовський статут* (1529 р.) визнавав за одне з легітимних джерел рабства заміну смертного вироку на поневолення у випадку тяжких кримінальних учинків⁵⁶. Водночас галицька судова практика відпрошування злочинців від смерті та перетворення їх на невольників радше суперечила деяким тогочасним тенденціям кримінального законодавства у Східній Європі пізнього середньовіччя, яке розвивалося в напрямі запровадження нових, жорсткіших форм переслідування та покарання злочинців. Відомо, наприклад, що законодавство сусіднього Великого князівства Литовського, зокрема *Судебник Казимира Ягеллончика* (1468 р.) і *Перший Литовський статут*, наголошували на обов'язковому застосуванні смертної кари саме до злочинців та забороняли натомість невольництво як форму покарання для таких злочинців. При цьому подібні заборони доповнювалися карними санкціями проти тих, хто наважився б проявити милість до засуджених⁵⁷.

Невідомо наскільки галицька судова практика поневолення принципово відрізнялася від правосуддя польських земель Корони. Невольництво на ґрунті поручительства була відомою судочинству польських територій, суміжних із Галицькою Руссю. Єжи Вирозумський наводить свідчення одного з актів Краківського земського суду за 1424 р. про поруку групи осіб за місцевого золотаря на ім'я Зигмунт Чех. Поручителі гарантували, що він мав з'явитися на суд до місцевого гроду в певний визначений термін. Додатково сам Зигмунт Чех зобов'язався не покидати місця свого проживання без згоди власних поручителів. У випадку порушення цієї умови документ дозволяв поручителям схопити золотаря, його дружину й дітей, де тільки їх знайдуть, та тримати їх у неволі з правом перепродати третім особам⁵⁸. Підставою невольництва в даному випадку була судова порука, або ж залога, — одна з головних інституцій середньовічного права та судочинства. У тогочасному

55 Греков Б.Д. *Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII века*. М., 1952, кн. 1, 221–224; Зимин А.А. *Холопы на Руси*, 243–244.

56 В. Пичета пише про киеворуські правові джерела, зокрема холопство *Руської Правди*, цієї та інших форм рабства, узаконених у *Першому Литовському статуті*. Див.: Пичета В. Інститут холопства в Великому князівстві Литовському, 166.

57 Wojciech Hejnosz, *Kilka uwag o niewoli w I Statucie Litewskim*, 17–18. Пор. також практику польського кримінального правосуддя, яка у випадку злочинства дозволяла заміну смертного покарання на грошову кару: Józef Rafacz, “Kradzież w prawie łączycykiem XIV i XV wieku,” 41–42.

58 Jerzy Wyrozumski, “Zagadnienie niewoli”, 149. Про право поручителів продавати боржників у неволі згадує також Przemysław Dąbkowski, *Rękopis w prawie polskim*, 68. Інші свідчення про невольників і напівневільних служебників на польських землях Корони XV–XVI ст. див.: Jerzy Wyrozumski, “Zagadnienie niewoli,” 148; Danuta Quirini-Popławska, *Włoski handel czarnomorskimi niewolnikami*, 219–221.

праві й судовій практиці поруки часто передбачали право поручителів тимчасово ув'язнювати, або ж поневолювати особу, за яку вони поручилися, але котра порушила її умови⁵⁹. У таких діях не було нічого незвичного. Однак у даному свідченні важливою є умова, за якою поручителі отримували право перепродати поневолену особу. Тому, не виключено, що неволя, яка наступала в результаті недотримання умов поручительства, могла втрачати свій тимчасовий характер і наближатися до стану звичайного рабства.

Рабство та підданство

Спроба послідовного концептуального розрізнення між рабством і приписанням чи приватним службництвом, яке пропонував у своїй праці В. Гейнош, здається лише ускладнює, а не допомагає кращому розумінню природи й місця стосунків невольництва у суспільних відносинах Галицької Русі пізнього середньовіччя. В. Гейнош ототожнював рабство з найекстремальнішою формою поневолення, в умовах якої невольники були позбавлені всіх підставових людських прав, що фактично означало їх повну соціальну смерть. Він спробував протиставити цьому «ідеальному типу» рабства категорію «приписання», під яку мали підпадати стосунки невольництва у Галицькій Русі та у Великому князівстві Литовському. Як наслідок, історик повністю заперечував існування рабства на галицьких землях Корони. Однак тип рабства, який відстоював В. Гейнош, ніколи не був панівним у більшості рабовласницьких суспільств. Рабство охоплювало широкий спектр досвідів і проявів, зокрема коли йдеться про Східну Європу⁶⁰. Раби часто зберігали певний, подеколи значний, ступінь правоздатності. Найважливіше застереження стосується запропонованого В. Гейношем поняття «приписання»⁶¹. Воно не має жодного підтвердження в місцевому актовому матеріалі. Його запровадження було спробою внести концептуальну ясність у відношення рабства до інших форм обтяжливих залежностей. Однак можливість чіткого правового й концептуального визначення та розмежування рабства й інших форм підданства є часто складним завданням з огляду на специфіку галицьких соціально-правових відносин того часу.

59 Przemysław Dąbkowski, *Rękojemstwo w prawie polskim*, 67–69, 88.

60 Richard Hellie, *Slavery in Russia*, 152, 175–178.

61 «Приписання», «приписанці» є академічним поняттям польської історіографії, запровадженим для перекладу терміна *ascriptitii/adscriptii*. Цей останній термін відомий із документів XII–XIII ст., які видавали володарі з династії П'ястів, переважно надань земельної власності та імунітетів для церковних інституцій і світської аристократії. Даним поняттям окреслювали залежних селян, перелік яких містили документи і яких володарі передавали разом із земельною власністю. Див.: Włodzimierz Wolfarth, *Ascriptitii w Polsce* (Wrocław, 1959); Janusz Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1: *Do połowy XV wieku* (Warszawa, 1964), 106–107; Piotr Górecki, “Viator to ascriptus: Rural Economy, Lordship, and the Origins of Serfdom in Medieval Poland,” *Slavic Review* 42 (1983), 18.

З одного боку, рабство без сумніву було складовою соціальних стосунків у тогочасній Галицькій Русі. Наведені вище свідчення про покарання цирульника Йоганна Вангля та дочки селянина Зеня висвітлюють такі підставові риси рабських стосунків, як таврування невольників, спадковість невольництва та право господарів на власний розсуд розпоряджатися як власністю життям і тілом рабів. Інші джерела доповнюють цей образ рабства, указуючи на торгівлю невольниками. Примітними є також згадки про існування обтяжливих форм невольництва, пов'язаних з уярмленням і колодництвом.

З іншого боку, рабство й підданство, неволя та свобода були категоріями, позбавленими чітких і детальних формулювань в офіційному праві. Натомість вони артикулювалися й зазнавали змін у щоденних різнопланових ситуаціях конфронтації та взаємодії між панами та підданими, що породжувало значний ступінь концептуальної і семантичної невизначеності даних категорій. Згаданий судовий казус про рабство селянки Катерини добре показує, що інституції та практика підданства створювали соціально-правовий ґрунт, який уможлиблював невольництво. Початковою причиною конфлікту та ворожнечі між кметем Зенем і його господарем Яном Колею, які призвели до поневолення Катерини, була очевидно вимога селянина надати йому вихід і дозволити покинути панський маєток, що становило одну з головних інституцій підданства та селянської свободи у пізньому середньовіччі. Тому існування різноманітних форм неволі й рабства у Галицькій Русі ставить питання не лише про їх зв'язок із кримінальним судочинством, а й про їх місце у ширшому контексті тогочасних відносин підданства.

Селянський світ Галичини пізнього середньовіччя знав велике розмаїття категорій сільського населення та відносин підданства. Різноманітні категорії селян не були соціально гомогенними групами з усталеними правами і привілеями. Їх права, обсяг та види повинностей на користь панів різнилися залежно від типу права, руського, волоського чи німецького, на якому вони проживали. Межі підданства визначалися також на основі індивідуальних угод і привілеїв та зазнавали змін під час конфліктів навколо оподаткування селян, їх прав землекористування та права виходу. Заможні селяни, кметі, були осаджені в маєтках панів, платили чинш та інші повинності, і часом були зобов'язані відробляти панщину⁶². Вони були наділені правами землеволодіння та успадкування, хоча часом і обмежені в особистій свободі пересування. Саме кметі складали основу селянської громади та представляли інституції сільського самоврядування. Вони також могли самотійно виступати як сторони угод і конфліктів, або ж як свідки в публічних, земських судах. Водночас, значення поняття «кметь» було доволі широким і неустале-

62 Про походження і змінні значення поняття «кметь» у документах та судових актах польського середньовіччя див.: Kazimierz Tymieniecki, *Sądownictwo w sprawach kmiecych a ustalenie się stanów na mazowszu pod koniec wieków średnich* (Poznań, 1922), 50–56.

ним, що добре характеризує соціальну гетерогенність селянського суспільства Галицької Русі того часу. Цим терміном у місцевих актах позначали як залежних, так і вільних селян-дідичів. Його також використовували для окреслення залежних дворових селян. Поряд із кметями існували численні безземельні чи малоземельні селяни, так звані підсадки або загородники, які становили рухливу в географічному плані вільнонайману робочу силу, що залучалася шляхтою та селянами-дідичами для праці в господарстві. Галицькі джерела того часу знають також різноманітні категорії особисто невільних селян, переважно королівських підданих, формально позбавлених права на вихід, як-от, наприклад, ординці, каланні, сотні.

Водночас специфіка залежного статусу окремих селян могла не відповідати жодній зі згаданих категорій, а тому її окреслення доповнювалося вживанням термінів, похідних від «неволі». Важливо, що ці терміни описували особисту неволю різних категорій приватних підданих. Подібне уточнення потрібне, оскільки деякі з понять, як-от *servi*, *servitores*, могли мати доволі широке значення. Вони були також поширеним окресленням різноманітних груп королівських службників, які належали до привілейованого залежного чи невільного населення. Документація цього типу відносин рідко зустрічається у джерелах, що є очевидно додатковим свідченням відсутності уніфікованої термінології, яка вживалася для опису обтяжливих форм підданства. Водночас ці різноманітні терміни виразно підкреслюють сильну особисту залежність і відсутність чітких розмежувань між обмеженою свободою й невільництвом окремих приватних підданих. Так, селянин міг окреслюватися у джерелах поняттям *servus*, і водночас бути наділеним правом виходу (*homo reclinatorius*).⁶³ В іншому випадку судовий акт описує таких невільних селян як *servi possessionati*, зазначаючи, що вони сиділи на «роботних дворищах», що очевидно могло означати прикріплення до землі та обов'язок відробляти панщину. Водночас згадка про цих селян дійшла в акті судового процесу, де обговорювалося їх право на вихід. Можна, отже, припускати певний ступінь особистої свободи, яку такі селяни зберігали⁶⁴. Свідчення інших записок галицького земського суду підтверджують можливість виходу таких невільних селян. Один із судових актів згадує, наприклад, що за селянина, якого в тексті названо «кметем» і водночас «невільником» (*kmethone Philip servo de Reczwo*), було сплачене вихідне й він очевидно перейшов під владу іншого пана⁶⁵. В іншій судовій справі, яка стосувалася виходу Якова Гальгача, невільного селянина і приватного шляхетського підданого, засідателі галицького земського суду ухвалили спеціальний вирок, який зазначав, що такий селянин міг вийти від свого пана, сплативши вихідне, лише на час

63 AGZ, t. XIX (Lwów, 1906), no. 1456.

64 AGZ, t. XVIII (Lwów, 1903), no. 459, 468.

65 AGZ, t. XII, no. 1072. Схожий випадок див.: no. 1083.

«рочтства», тобто під час спеціальних різдвяних років земського суду⁶⁶. Похідними від неволі термінами описували також селян, які ставали об'єктом застави в угодах між панами. В одній із таких записок селяни, передані у заставу одним шляхтичем іншому, окреслені терміном *kmethones serviles*⁶⁷. Інколи за поняттям *servitores* могли приховуватися невольні селяни, приватні піддані⁶⁸.

Уживання термінології невольництва на адресу окремих селян доповнюють свідчення про порівняння, або ж ототожнення стосунків підданства загалом із неволею. Варто зазначити, що саме в пізньому середньовіччі в Короні Польській зароджується політично-літературна традиція гострої критики обтяжливих форм панської влади над селянами, яка прирівнювала підданство до неволі⁶⁹. Свідчення галицького актового матеріалу, описуючи селянську залежність як неволю, указували насамперед на втрату селянами права на вихід від свого пана. При цьому примітний сам факт появи подібних аналогій між підданством та неволею в тогочасних джерелах. Так, в одному з судових актів ужито вираз «сидіти в неволі» (*sedere in illibertate*) для опису селянського обов'язку залишатися під владою пана визначену кількість років, що дорівнювала періоду їхньої «волі», яку вони отримували в момент осадження в маєтку⁷⁰. Очевидно, такого ж значення набував вираз «сидіти на службі» (*in servicio*; альтернативний переклад «сидіти в неволі»), якщо його було вжито на адресу шляхетського підданого, щодо виходу якого велася суперечка у суді⁷¹.

Без сумніву, за подібними проявами й термінами неволі могли приховуватися різноманітні особисті та групові досвіди обтяжливих форм підданства. Однак, поза самими цими поняттями, наведені свідчення майже нічого не повідомляють про соціальне становище цих селян-невільників, або ж про джерела та час тривання їхньої неволі. Важливо, що частина перелічених термінів поневолення була задокументована у зв'язку з обговоренням можливості виходу від панів, яку зберігали такі піддані. Згадки про право виходу цих невольних селян радше промовляє проти можливості ототожнювати їх із невольною челяддю, рабами, про яких дійшли поодинокі відомості в галицьких судових актах⁷².

66 AGZ, no. 3582.

67 AGZ, t. XIV, no. 3411. Це не єдиний відомий факт передачі паном своїх підданих у руки іншому, здійсненій без застави їхніх наділів. Див.: AGZ, t. XII, no. 3070; t. XIII, no. 712.

68 AGZ, t. XIV, no. 3330. Про можливість інтерпретувати *servitores* у значення невольних селян див.: AGZ, t. XVI, no. 570: ... villam Hodle et medietatem Iawornik ville in districtu Sanocensi vendidit perpetualliter... cum omni iure et servitoribus istis, qui sibi in Hodle famulabantur.

69 Franciszek Bujak, Mowa Jana z Ludziska, 105–109, 112, 123–126; Józef Rafacz, “Sprawa niewoli chłopskiej w dawnej Polsce,” *Przewodnik naukowy i literacki*, t. XLVI (1920), 372–374. Прояви цієї критики можна віднайти впродовж усієї історії Речі Посполитої. Вона стала особливо помітною в останні десятиліття її існування. Див.: Jerzy Michalski, “Wolność i ‘własność’ chłopska w polskiej myśli reformatorskiej XVIII wieku. Część I,” *Kwartalnik Historyczny*, rocz. CX, z. 4 (2003), 5–45.

70 AGZ, t. XIV, no. 2559 (18 лютого 1452 р.).

71 AGZ, t. XII, no. 480.

72 AGZ, t. XIV, no. 153.

Водночас немає жодних підстав зараховувати згаданих селян-невільників до якоїсь однієї соціально-правової категорії. Уживання наведених вище термінів не спиралося на усталену класифікацію категорій невільників та підданих, яка була б відображена й детально описана у законодавчих пам'ятках. Ця термінологія збереглася переважно у судових актах, її використання завжди контекстуально обумовлене певними конкретними діями та обставинами, які проливають додаткове світло на стосунки підданства. зокрема застави таких селян, накладення особливо обтяжливих податків, можливостей виходу селян від своїх панів. Виглядає, що соціальні та правові норми й поняття стосунків підданства на Галичині XV ст. були часто недостатньо виражені та деталізовані, щоб чітко зафіксувати й окреслити ступінь і межі особистої селянської залежності. Багато аспектів ідеології та практики шляхетського панування над селянами залишалися взагалі поза спробами повнішої писемної фіксації та концептуалізації, що посилювало нестабільність і плинність правового й соціального становища селян-підданих. Це надавало панській владі над селянами значного ступеня свавілля та довільності.

Як наслідок, межі між поняттями «вільних» і «невільних» підданих також могли бути вкрай умовними. За певних обставин та ситуацій свобода вільних селян могла не надто різнитися від неволи. Наприклад, один з актів Львівського гродського суду з 1441 р. подає звинувачення проти одного зі шляхтичів, якому місцевий староста Рафал із Тарнова закидав продаж вільнонародженої підданої місцевому єврею. У своє виправдання оскаржений заявляв, що не продав жінку, а лише віддав її у заставу взамін за грошову позику⁷³. В. Гейнош справедливо зауважив, що записка може свідчити про заборону продавати вільних підданих у польському земському праві й судове переслідування осіб, які вдавалися до таких дій⁷⁴. Подібна заборона стосувалася насамперед продажу християн у неволю нехристиянам. Важливо, що судовий акт підкреслює невизначеність соціального становища підданої внаслідок здійсненої трансакції: невідомо, жінка була продана чи заставлена. Присутні на судовому засіданні очевидно не досягли згоди у цій справі. Судова записка повідомляє, що її слухання було перенесено на пізніший термін з умовою провести подальшу нараду щодо цього випадку. Вирок суду не зберігся. Привертає увагу спосіб аргументації, до якого вдалася оскаржена сторона, наполягаючи на правомірності застави власних вільних підданих. На відміну від продажу, застава «вільних» підданих не розглядалася як учинок, котрий підлягав забороні чи покаранню. Така стратегія виправдання певною мірою нормалізувала заставу підданих селян, яка могла відбутися без одночасної оренди їхніх земельних наділів.

73 AGZ, no. 263.

74 Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 131.

Інший показовий приклад значної амбівалентності у трактуванні понять селянської свободи та неволі знаходимо в описі селянських повинностей у найстарших збережених інвентарях королівських сіл Перемишльського староства з кінця XV ст. В інвентарі 1497 р. неодноразово зазначено, що королівські піддані різних сіл мали «працювати, коли їм накажуть» (*laborant dum et quando mandatur*)⁷⁵. Подібні нерегламентовані жодним правом селянські повинності, які наголошували на беззастережній покорі панській владі та її наказам, як показав Ф. Буяк, могли мати давнє, ранньосередньовічне походження, що пов'язувало їх із сильною особистою й навіть невільною залежністю підданих⁷⁶. Водночас сам інвентар не описує цей обов'язок селян як прояв чи атрибут їх неволі. Характерно, що ці повинності були змушені виконувати селяни, осаджені не лише на руському, а й на німецькому праві, яке часто розглядалося в історіографії як одна з головних правових заборук зміцнення селянської свободи.

Селянське право виходу й панське насильство

Про існування селянської неволі слід, отже, говорити в контексті концептуальної неусталеності стосунків підданства та динамічності форм особистих залежностей селян, що не дозволяло чітко розмежовувати свободу й неволю селян на Галичині XV ст. Нестабільність стосунків підданства, які часто межували, або ж переростали в неволю, можна детальніше простежити на задокументованих у галицькому актовому матеріалі XV ст. свідченнях про право селян на вихід від їхніх панів. Право селянського виходу було інституціалізоване як земський звичай і регулювалося нормами коронних та земських статутів XIV–XV ст. Цей набір статутних і звичасвих процедур та приписів, які надавали селянинові можливість залишити одного пана й перейти до іншого, був відомий у латиномовних галицьких джерелах того часу як *ius reclinationis*, *reclinatio*, *recessionale*, *exceptio*, *exitus*. У тогочасних місцевих городських і земських актах ці терміни перекладалися як *vychod*, *poklon*, *odkasz*, *odklon*⁷⁷. Селян, які домагалися виходу, називали *homines reclinatores alias odkaszczę*⁷⁸.

75 Грушевський М. Описи Перемишльського староства 1494–1497 рр. Грушевський М. *Твори. Історичні студії та розвідки*. Т. 5. Київ, 2003, 100–103.

76 Franciszek Bujak, *Z dziejów wsi polskiej*, 321.

77 Селянське право виходу в Галицькій Русі XV ст. неодноразово ставало об'єктом вивчення в історичних дослідженнях кінця XIX – початку XX ст. Див.: Линниченко І.А. *Черты из истории сословий*, 123–134; Грушевський М. *Історія України-Русі*. Т. 5, 161–168; Kierst W., “Obciążenie stanu włościańskiego na Rusi Czerwonej (w danym województwie Ruskiem) w obrębie XV stulecia,” *Przewodnik Naukowy i Literacki*, R. 45 (1917), 1137–1142; Szymon Rundstein, *Ludność wieśniacza ziemi Halickiej w wieku XV* [Studia nad historią prawa polskiego, t. II, zesz. 2] (Lwów, 1903), 27–35. Пор. також зауваження М. Грушевського про потребу подальших досліджень над селянським виходом і недостатність існуючих для його часу праць Линниченка, Прохазки і Рундштайна. Див.: Грушевський М. *Історія України-Русі*. Т. 5, 163.

78 *AGZ*, t. XIV, no. 1026.

Соціально-правові умови селянського виходу на Галичині та в Короні Польській пізнього середньовіччя формувалися внаслідок різноманітних, нестабільних, формальних і неформальних стосунків підданства між селянами та їхніми панами. Процедура виходу, який розпочинав селянин чи його потенційний новий пан, означала складний процес переформатування умов підданства, який часто супроводжувався різноплановими і численними конфліктами між селянином, його колишнім та новим господарем. Значна частина цих конфліктів розглядалася та полагоджувалася на засіданнях спеціальних сесій земських судів. Ці судові засідання були часто відомі в тогочасних актах під окремою назвою — *termini reclinatorii alias odklonini*⁷⁹. Земські та гродські суди своїми вироками окреслювали нормативний спектр можливих способів розв'язання подібних конфліктних питань, і в такий спосіб підтверджували, наново актуалізували та коригували правові норми та звичаї селянського виходу. Збереглося значне число актів таких судових процесів навколо виходу селян у земських і гродських книгах Руського воєводства, і особливо Галицької землі, за першу половину і середину XV ст. Це очевидно засвідчує доволі значний масштаб селянської мобільності та свободи у той час.

Право селян на вихід постає у світлі цих судових процесів як хиткий і постійно змінний баланс між ініціативою самих селян та гострою конкуренцією всередині шляхетської спільноти за нових підданих. З одного боку, норми земських статутів засвідчують, що селяни володіли правом самостійно розпочинати вихід до іншого пана⁸⁰. Це ж підтверджують окремі акти судових процесів: перехід був часто обумовлений отриманням згоди самого селянина⁸¹. З іншого боку, сторонами конфліктів у судах навколо спірних питань виходу селян були майже винятково шляхетські землевласники, колишні й нові пани, а не самі селяни. Тому, можна припускати, що вихід часто відбувався не з ініціативи підданого, а пана, до якого мав перейти селянин. М. Грушевський, який торкався цього питання, уважав, що право виходу селян належало насамперед шляхті, оскільки вони були головними ініціаторами та сторонами судових процесів у конфліктах навколо виходу селян. Натомість права та інтереси самих селян майже не враховувалися: селян трактували «тільки як об'єкт шляхетського володіння». Селянська свобода полягала, отже, у можливості змінити підданство, знайти нового пана, а не здобути соціальну незалежність⁸².

79 AGZ, t. XVII, no. 867; t. XIX, no. 1439.

80 Див., напр., формулювання одного з параграфів сеймикової ухвали шляхти Галицької землі з 1444 р.: AGZ, t. XII, no. 1395.

81 AGZ, t. XII, no. 743, 3982.

82 Грушевський М. *Історія України-Русі*. Т. 5, 163. Пор. висновок Л. Мілова про практику «перезивів» у Московській Русі як інструмент політики вотчинників та дворян, спрямований проти общини, а не як традиційний елемент селянської свободи: Мілов Л.В. О причинах возникновения крепостничества в России. Мілов Л.В. *По следам ушедших эпох. Статьи и материалы*. М., 2006, 513–514.

Важливою інституційною площиною, в якій відбувалися подібні конфлікти та їх вирішення, були також шляхетські домініальні суди. Панська юрисдикція над селянами становила одну з підстав підданства. Вона формувалася шляхом практики і звичаю та закріплювалася інколи через надання судових імунітетів у привілеях володарів на користь землевласників. Згідно з усталеними правовими звичаями селянського виходу, справедливість вимоги селянина надати йому вихід, задоволення різноманітних скарг та вимог із боку колишнього пана й селянина-відказника, а часом також інших членів громади, обговорювалася на спеціальних сесіях домініальних судів, які скликав пан і на яких засідали так звані «чужі люди»⁸³. Перелік взаємних претензій та обвинувачень, який виносився на розгляд такої сесії, міг бути надзвичайно широкий і включав серед іншого справи про несплачені повинності, заборговані позики, матеріальні збитки чи штрафи за кримінальні проступки. На засіданнях домініальних судів розглядатися також звинувачення у злочинах, які висували проти селян-відказників інші члени громади, або ж їхні пани. Селянські правопорушення, що включали шкоду та крадіжки панського майна, конфлікти всередині самих селянських громад, нарешті кривди, завдані шляхтою-панами своїм селянам, призводили до взаємних ворожнеч і мали суттєвий вплив на перебіг справ про селянський вихід. У джерелах селянські втечі чи незаконний вихід інколи пов'язуються зі спробами уникнути відповідальності за кримінальні правопорушення, учинені проти їхніх панів⁸⁴.

Домініальне судочинство виступало головним чинником інституціалізації та узаконення насильства шляхти проти селян-відказників. Конфлікти і взаємні претензії сторін, які виникали під час селянського виходу, незалежно від того, чи мали вони реальні підстави, чи ж були сфабриковані, часто супроводжувалися побиттям, ув'язненням та поневоленням селян, які намагалися покинути панські маєтки⁸⁵. Насильницькі дії становили один із головних способів для господарів домогтися матеріальної й символічної компенсації у відносинах із підданими, або ж не допустити їх виходу з маєтку. Власне в контексті розгляду домініальними судами спірних питань селянського виходу, зокрема кримінальних правопорушень, з'являлися можливості для поневолення підданих, подібних до описаного в акті судового процесу між Яном Колею та Зенем.

Загалом акти процесів про селянський вихід підтверджують роль насильства як постійного й часто вирішального інструменту в конфліктах за контроль і володіння підданими, які набирали особливо гострих проявів в умовах низького заселення галицького пограниччя Корони. Завдяки можливості за-

83 Про «чужих людей» як учасників таких судових сесій див., напр.: *AGZ*, t. XI, no. 1032.

84 *AGZ*, t. XIV, no. 3431; t. XVII, no. 3915, 4020.

85 *AGZ*, t. XII, no. 743, 4066; t. XIII, no. 3307, 5037; t. XIV, no. 1076, 1992, 3269, 3180; t. XV, no. 198, 4234; t. XVII, no. 360, 1691, 2787.

стосовувати фізичну силу до підданих, визначати ступінь легітимності насильства та контролювати його динаміку шляхта утверджувала себе в ролі панів над підданими, виступаючи в постійно змінних іпостасях — чи то агресора, чи захисника у стосунку до селян. У такий спосіб селянське підданство формувалося як постійно відтворюваний соціальний процес зі складними й динамічними конфігураціями відносин насильства та захисту, які виникали між панами і підданими в контекстах щоденної взаємодії.

Погодження взаємних претензій та способи розв'язання конфліктів про селянський вихід між сторонами могли відбуватися за різними сценаріями. Вони залишали простір як для правового врегулювання, переговорів і порозуміння, які супроводжувалися актами милості та компенсації, так і для жорстоких покарань, які могли вести до повного поневолення. За обмежених можливостей шляхта підтримувати матеріально своїх підданих в економічно скрутний час, а також в умовах постійного гострого суперництва за селян та інституціоналізованого права на вихід, ці інструменти шляхетської влади взаємодоповнювали один одного у залежності від динаміки відносин між панами та підданими.

Важливо, що перебіг конфліктів між шляхтою та селянами навколо виходу останніх, який часто супроводжувався застосуванням насильства щодо підданих, призводив до ситуацій, коли соціально-правове становище селян-відказників було довгий час відкритим для перегляду та оскарження. Динамічність умов підданства, яку породжували чи посилювали конфлікти про вихід селян, а також соціальні значення насильства у процесі переозначення селянського статусу, можна простежити на прикладі примусового осадження селян-відказників у панських маєтках. Розповсюдження такої практики засвідчують акти судових конфліктів навколо селянського виходу, в яких сторони апелювали до взаємозаперечних окреслень соціально-правового статусу селян-відказників⁸⁶. Під час подібних судових тяжб шляхтич, який намагався вивести селянина з маєтку свого опонента, як правило наполягав, що селянин не був осілим у свого колишнього господаря, а був лише підсадком, а тому володів беззастережним правом на вихід. Натомість сторона, яка відмовляла підданому у праві виходу, наголошувала на його осадженні на дворищі чи лані в панському маєтку. Важливим є сумнівність та неусталеність селянського статусу в подібних конфліктах. Як наслідок, соціальна ідентичність селян формувалася через заперечення, зміну та нове підтвердження у ході судового процесу й застосування фізичного насильства. Заяви шляхти про осілість селян, за вихід яких точилися судові процеси, часто супроводжувалися насильним утриманням, ув'язненням і покаранням таких селян.

86 AGZ, t. XII, no. 4100; t. XIV, no. 969, 2540, 3117, 3515, 3717, 3788; t. XV, no. 619; t. XVII, no. 292; t. XVIII, no. 2535.

Плинність та неврегульованість соціального і правового становища селян, яку зустрічаємо у цих судових процесах, не була очевидно чимось незвичним для стосунків підданства у Галицькій Русі XV ст. Відомі випадки, коли за певних умов селяни могли бути підданими двох панів⁸⁷. При цьому параметри таких залежностей могли різнитися. В окремих збережених зізнаннях селяни, за яких велися суперечки, самі підтверджували, що вони були дідичними підданими одних панів, але водночас тримали земельні наділи під владою інших⁸⁸. Галицькі акти побіжно згадують про звичай, коли селяни, котрі були спадковими підданими, могли покидати за згодою своїх господарів їхні маєтки та найматися на службу до інших землевласників⁸⁹. Подібна практика добре відома в історії селянства Великого князівства Литовського⁹⁰. Не виключено, що згадані конфлікти навколо селянського статусу, зафіксовані в галицькому актовому матеріалі, описують ситуації, коли нові власники намагалися оформити *post factum* вихід селян, дідичних підданих інших землевласників, які вже тривалий час проживали в їхніх маєтках на становищі підсадків⁹¹.

Судові процеси навколо селянського виходу, в яких умови підданства і статусу селян-відказників окреслювалися в конфліктних і взаємозаперечних категоріях, виявляють тісний зв'язок між насильством, соціально-правовим становищем селян та їх осілістю в панських маєтках. У світлі цих свідчень осілість селян у панських маєтках була одним із головних елементів відносин підданства, яка значною мірою визначала легітимність шляхетського насильства, а також ступінь і можливості селянського виходу. Інституція селянської осілості поєднувала надання селянам певних економічних прав та матеріальних вигод з обмеженням їх особистої свободи. На початку свого осадження селянин часто отримував «волю». Для загосподарювання свого наділу він звільнявся на визначений період від сплати деяких податків та виконання панщини, а також отримував від пана матеріальну чи навіть фінансову допомогу, так звану «залогу». Унаслідок осілості володіння земельним наділом під владою пана могло супроводжуватися визнанням певних дідичних прав селян на цю землю.

Водночас осілі селяни не могли покинути свій наділ та отримати вихід аж допоки не розчистили поле під сільськогосподарські угіддя, не сплатили всі

87 Див. випадок селянина Андрія, який у судовому процесі проти шляхтянки Олюхни з Городиславичів у першому позові виступав як *homo domini Regis de suburbia castrensis*, а у другому — як *homo generosi domini Nicolai Romanowsky*: *AGZ*, t. XIV, no. 509. Пор. також: *AGZ*, no. 2604.

88 *AGZ*, t. XI, no. 3024.

89 *AGZ*, t. XI, no. 399. Див. також згадку в угоді з 1487 р. між Анджеєм Яцимирським та його підданими з Ричагова та Малої Горожани, укладеної під час переведення цих сіл на німецьке право: *AGZ*, t. IX, no. XCVI. Див. також угоду, яка забороняла приймати підданих одного пана на становище підсадків у маєтку іншого: *AGZ*, t. XVI, no. 1510.

90 Пор. спостереження М. Любавського про плинність меж поміж «похожими» й «непохожими» селянами у Великому князівстві Литовському того часу: Любавский М. *Областное деление*, 383.

91 *AGZ*, t. XII, no. 3982.

борги, данини й не відпрацювали панові за стільки років, скільки перебували на волі. Подібні обмеження, відомі зі свідчень судової практики, додатково підкріплювалися нормами статутного права, зокрема приписами *Краківсько-Вартських статутів*⁹². Ці обов'язки селян перед панами доповнювали інші умови виходу, установлені земськими звичаями та статутним правом. Так, селянин, осілий на польському праві, був зобов'язаний перед виходом здійснити «оправу» свого господарства, тобто залишити його в належному стані. Селянин-відказник німецького права мав знайти іншого селянина, рівного йому за багатством, який би був здатен його замінити, і передати йому свій колишній ґрунт. Як можлива умова осадження власності виступає також продаж цієї власності іншому селянинові-осаднику⁹³.

Обмеження виходу селян, осілих у своїх панів на дворищах чи ланах, могло сягати далі цих приписів статутного права. Воно також впливало з давності проживання та землекористування таких селян у маєтках панів. Це право давності, яке ґрунтувалося на практиці тривалих стосунків підданства (наприклад, сплата чиншів та відробіток панщини впродовж тривалого часу, накопичення селянських заборгованостей перед паном) становило підставу для прикріплення селян до землі. Саме таким був один із головних механізмів закріпачення категорій непохожих отчичів і старожильців на землях Великого князівства Литовського та Московської держави⁹⁴. Галицький актовий матеріал лише зрідка й дуже загально згадує про існування подібного поняття давності у стосунках панів і підданих⁹⁵. Із місцевих судових актів відомо, наприклад, що пани-шляхта могли посилатися на тривалість володіння селянами, які вже довгий час відробляли панщину та сплачували чинш, для обґрунтування свого права насильно утримувати й обмежувати їх вихід⁹⁶.

Одним із головних джерел цього права давності була фінансово-матеріальна залежність осілих селян від панів. Як уже зазначалося, при осадженні пани часто надавали селянам матеріальну або фінансову допомогу, відому в

92 Свідчення судових записок Руського воєводства: *AGZ*, t. XIV, no. 2559. *Вартські статуту* з 1420 р. забороняли селянам вихід на період їхньої «волі» у пана. *VL*, t. I, p. 35. I: ...unde si quis kmetho in silva ubi villa locari debeat libertatem accipiant, non poterit de suo agro nisi illum extirpaverit se movere, quo extirpato facere poterit. Див. коментар: Żytkowicz L., “Przesłanki i rozwój przytwierdzenia do głęby ludności wiejskiej w Polsce — połowa XIV — początek XVI w.,” *Przegląd Historyczny*, t. 75, zes. 1 (1984), 9. Про схожу норму в *Першому Литовському статуті* див.: Похилевич Д.Л. Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV–XVI веках. *Вопросы истории*. № 12 (1973), 62.

93 *Statuty Kazimierza Wielkiego*, cz. 2. Statuty wielkopolskie, wyd. L. Lysiak (Poznań, 1982), 46–52, § 34. Див.: Żytkowicz L., “Przesłanki i rozwój przytwierdzenia do głęby,” 4–6.

94 Для земель Великого князівства Литовського див., напр.: Любавский М. *Областное деление*, 380–383, 389–390; Похилевич Д.Л. Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины, 60, 64. Для земель Московської держави, див.: Милов Л.В. О причинах возникновения крепостничества в России, 510–512.

95 *AGZ*, t. XIV, no. 3424.

96 *AGZ*, t. XVI, no. 2995. 3001.

польському праві як «залога»⁹⁷. Селянський вихід також часто відбувався завдяки сприянню нових панів, які самі сплачували старим господарям борги своїх нових підданих, виступали їх поручителями, або платили так звану «осільщизну», яка підтверджувала факт осілости виведених селян в їхніх маєтках⁹⁸. Таким чином, надзвичайні права шляхти стосовно осілих селян, котрі додатково усправедлилювалися давністю їх осадження в панських маєтках, могли бути тісно пов'язані з процесом матеріальної й фінансової заборгованості селян. Факт заборгованості селян у процесі їх осадження створював законні підстави для насильного утримання таких селян у маєтку пана аж до сплати всіх заборгованостей. Ураховуючи, що селяни часто не були у змозі компенсувати надану допомогу, але навпаки — нагромаджували нові борги, то їх соціально-правове становище могло наближатися до боргового невільництва. Відомо, що несплачений вчасно борг розглядався у традиційних суспільствах як форма злодійства, а тому покарання селян-боржників, котрі намагалися покинути маєток пана, не заплативши своїх боргів, могло бути схожим до санкцій, які застосовувалися до злодіїв⁹⁹. Новий тип загострених стосунків підданства, який формувався в Короні Польській наприкінці середньовіччя, міг також відображати типову для тогочасної Європи ситуацію, яку нещодавно проаналізував Деніел Смейл: поширення заборгованості й регулювання боргових зобов'язань в європейських суспільствах пізнього середньовіччя стимулювали зростання інструментів примусу та породжували збільшення попиту на приватне насильство¹⁰⁰.

Осілість селянина, яка могла бути також вираженням його заборгованості перед паном, суттєво посилювала претензії шляхти на легітимність влади над підданими і становила шлях до поневолення таких селян. Це засвідчують поодинокі збережені угоди між шляхтою й окремими селянами, які укладалися в момент їх осадження та виражали згоду підданого взяти в користування земельний наділ, що належав до панського маєтку. Такі угоди були фактично процедурою публічного визнання підданим повноти влади пана над ним¹⁰¹. Вони узаконювали насильство як потенційну майбутню санкцію, удатися до якої пан мав право в разі самовільного виходу осілого підданого з маєтку чи його втечі. Покарання, правочинність якого підтверджували самі піддані, могло мати довільний характер. Не обмежене жодним правом, воно було узалежене винятково від панської волі, що, власне, і зближувало цей тип відносин підданства до рабства.

97 Про залогу див.: Antoni Lauferski, *Ludność wiejska powiatu pyzdrskiego*, 64; Kazimierz Tymieniecki, *Historia chłopów polskich*, t. II, 46–56.

98 *AGZ*, t. XIV, no. 3515, 3788.

99 Richard Hellie, *Slavery in Russia*, 41.

100 Daniel Lord Smail, “Violence and Predation in Late Medieval Mediterranean Europe,” *Comparative Studies in Society and History*, vol. 54.1 (2012), 11.

101 Угода між державцем села Клоковичів Миколаєм та селянином Мартином із 1470 р. Див.: *AGZ*, t. XVII, no. 323 (4 квітня 1470 р.).

Ці інституціоналізовані процедури та публічні ритуали визнання шляхетської влади, які слугували для ідеологічного виправдання й обґрунтування шляхетського права на насильство над підданими, за своїм змістом та цілями були тотожними зі згадуваними вище інструментами старостинського правосуддя. Подібно до практики поневолення та уярмлення старостами злочинців, про яку писалося вище, акти публічної покори, благання про милість та беззастережна передача підданими себе в руки панів виражали й підтверджували повноту та законність панської влади й соціального порядку, який ця влада уособлювала.

Акти визнання селянами беззастережної влади панів над ними також визначали підданам важливі соціальні ролі у процесі легітимації шляхетського панування та становили важливий ідеологічно-правовий аспект стосунків підданства. Вони породжували численні й різноманітні мережі відносин влади, в яких піддані селяни були не тільки жертвами та пасивним об'єктом упокорення, але й співучасниками і творцями легітимного панського панування. Процедура, яка змушувала самих підданих публічно визнавати свою вину та справедливість можливого чи відбутого покарання, відображала свого роду інверсію ідеології взаємності у стосунках підданства і представляла важливий символічний вимір панської влади над підданими: право шляхти на насильство проти підданих було дозволене буцімто за згодою обох сторін. Практики співучасті підданих у системі панського правосуддя, нагляду та покарання дозволяли конструювати і відтворювати підданство як специфічну легітимну традицію взаємності та співвідповідальності, і таким чином, маскувати насильство і свавілля панської влади.

У цьому сенсі епізод із передачею селянином Зенем власної дочки в рабство, який супроводжувався її тавруванням, хоча і вражає своєю незвичністю, є показовим свідченням взаємодії панської влади та авторитету й можливостей традиційної патріархальної влади голів сільських родин у здійсненні панського правосуддя над підданими. Цей випадок не лише проливає світло на маловідомі сторони родинних відносин серед галицького селянства пізнього середньовіччя, а й показує, наскільки далеко сягали претензії на легітимність інституційного насильства у стосунках панів та їхніх підданих. Спроба Зеня підважити владу пана обернулася незвичним за своєю жорстокістю й символікою упокоренням: для викупу власного життя селянин був змушений учинити акт насильства над власною дочкою.

У контексті взаємозв'язку осілості та необмеженої шляхетської влади над підданими стає краще зрозумілою особлива роль насильства у зазначених конфліктах навколо взаємовиключних окреслень статусу селян-відказників. Прояснення і трансформація їх залежностей від панів були не лише вплетені в логіку правових доказів та усправедливлення, а й пов'язані з позасудовими засобами їх вирішення, насамперед насильством. Осадження селян було часто прямим наслідком насильства щодо них із боку шляхти. Покарання селян-відказників із метою не допустити їх виходу з маєтку могло набувати вкрай жор-

стоких і водночас принизливих форм. Так, поширеною карою було тримання селян у колоді. Відомі випадки, підтвержені зізнаннями судових возних, коли пани наказували випалювати бороди ув'язненим селянам-відказникам¹⁰². У такий спосіб акт фізичного примусу стосовно селян, що означав насильне осадження та фактичну втрату особистої свободи, був водночас способом їх соціальної класифікації. Тому важко погодитися з думкою В. Гейноша, який стверджував, що ув'язнення жодним чином не впливало на статус селян і не призводило до втрати ними особистої свободи¹⁰³. Осілість підданих була, таким чином, часто прямим наслідком примусу та насильства з боку шляхти.

Водночас соціальне значення насильства як підстави шляхетського панування й засобу контролю за селянською робочою силою виходило поза межі суто матеріально-фінансової залежності та економічних умов осілості. Поширення жорстоких і принизливих тілесних покарань, насильства щодо селян-відказників саме по собі може слугувати свідченням украй обтяжливих форм шляхетського панування, установлених над такими селянами. Практика подібних покарань виявляє відсутність чітких меж поміж рабством і підданством. У судочинстві середньовіччя тілесні покарання, як-от таврування, калічення та колодництво, застосовувалися насамперед до осіб із числа невільних чи залежних груп. Вони займали особливе місце у символіці середньовічного кримінального правосуддя, оскільки становили видимий знак соціального упослідження та соціального виключення покараних, і в такий спосіб виступали візуальним і тілесним документуванням їхнього соціального статусу¹⁰⁴. Тому відтятий ніс, випалена борода або ж тримання закутим

102 AGZ, t. XV, no. 212. Інше тогочасне свідчення галицького актового матеріалу про виривання бороди у селянина під час шляхетського наїзду див.: AGZ, t. XIV, no. 1077. Про виривання борід у селян як прояв середньовічного сеньйорального свавілля пор. також: Thomas N. Bisson, *The Crisis of the Twelfth Century. Power, Lordship, and the Origins of European Government* (Princeton, 2009), 320. Про обстригання бороди як ганебне покарання в Київській Русі див.: Комарович В.Л. Культ рода и земли в княжеской среде XI–XIII вв. *Из истории русской культуры*. Т. II, кн. 1: Киевская и Московская Русь, сост. А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский (М., 2002), 8–10. *Статуты Казимира Великого* передбачали ганебну кару *facialis adustio* для возних, які зловживали своїм урядом. Див.: Marcełi Handelsman, *Prawo karne*, 144. Про інші принизливі і край жорстокі форми покарання невільних селян-утікачів, які пропонувала узаконити шляхта наприкінці XV ст., див.: Karol Górski, “Zagadnienie potwierdzenia chłopów do ziemi na Żuławach na przełomie XV i XVI wieku,” *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuaginta dedicata* (Poznań, 1959), 66. Про символіку борід у середньовіччі: Констебл Д. Бороди в історії. Символи, моди, восприятіе. *Одиссей*. 1994: *Картина мира в народном и ученом сознании*. М., 1994, 165–181.

103 Wojciech Hjenosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 122.

104 Пор.: Pierre Bonnasie, *The Survival and Extinction of the Slave System*. Pierre Bonnasie, *From Slavery to Feudalism in South-Western Europe*, transl. Jean Birrell (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 19; Patrick Geary, “Judicial Violence and Torture in the Carolingian Empire,” *Law and the Illicit in Medieval Europe*, eds. Ruth Mazo Karras, Joel Kaye, and E. Ann Matter (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008), 81–82. Про те, як тілесні покарання, зокрема таврування, візуально відображали й оприлюднювали широкий спектр культурних значень, які пов'язували разом соціальну стигму зі втраченою честю та заплямованою сексуальною репутацією, насамперед жінок, див.: Valentin Groebner, *Der Schein der Person*, 75–76, 78–80; Valentin Groebner, “Losing Face, Saving Face: Noses and Honor in the Late Medieval Town,” *History Workshop Journal*, 40 (1995), 4–11.

у колоді слугували підтвердженням невільного соціального становища та ідентифікували покараного як особу безчесну. В умовах украй обмеженої циркуляції писемного документа та неусталеного концептуального словника підданства, яке спостерігаємо у Галицькій Русі пізнього середньовіччя, саме пам'ять і тілесні сліди подібних покарань перетворювалися на важливий критерій соціальної належності особи. У цьому зв'язку доречним може бути припущення, що окремі категорії невільників у середньовічній Східній Європі, як-от, наприклад, «колодники» києворуської доби й, можливо, галицькі «каланні» пізнього середньовіччя, могли отримувати свою назву саме від покарань, що їх вони зазнали¹⁰⁵.

Важливим є також поширене вживання понять «моя людина», «мої люди» у зв'язку з легітимацією права шляхти на насильство проти осіб, які домагалися виходу¹⁰⁶. За використанням подібних понять стояли уявлення шляхти про своїх підданих як власність. Деякі судові акти, котрі фіксують скарги на насильницькі дії шляхти, інколи документують репліки-відповіді шляхти з приводу їхніх дій, з яких випливає, що насильство сприймалося як самоочевидне та виражало беззастережне право шляхти володіти селянами. Наприклад, у судовому процесі Яна Фредра з Плешовичів проти Яна з Тишковичів, записаному до книги Перемишльського гродського суду в 1495 р., Фредро закидав своєму противникові, що той не хотів прийняти вихід від селянина-підсадка Дениса з Ходновичів і не бажав відпустити його до маєтку Фредра, але тримав насильно у себе. Виправдовуючи свої дії, відповідач заявляв, що ув'язнив згаданого селянина як «свого власного» (*detinui eundem hominem tanquam meum proprium*)¹⁰⁷. Ось інший промовистий приклад схожої аргументації. У 1441 р. шляхтич Львівської землі Франек із Деревятників, відповідаючи в місцевому гродському суді на звинувачення в насильницьких діях проти свого селянина, виправдовував його побиття та поранення такими словами: «Над цим чоловіком я вчинив суд, він моя людина, і маю право над ним»¹⁰⁸. Характерно також, що саме термін «моя людина» був ужитий Яном Колею на адресу кметя Зеня, очевидно для того, щоб обґрунтувати право на суд над власним підданим і суворість винесеного вироку. У світлі цих згадок про brutальні форми покарання селян-відказників, тіла підданих, подібно до рабів, належали їхнім панам і могли бути об'єктом довільного трактування та покарання.

Існування обтяжливих форм підданства, які не були концептуально відмежовані від рабства, можна припускати на підставі інших опосередкованих

105 Зимин А.А. *Холопы на Руси*, 237; Линниченко И.А. *Черты из истории сословий*, 96.

106 Термін «люди» означав у Великому князівстві Литовському та Північно-Східній Русі XIV–XV ст. невільних, «непохожих» селян і холопів, див.: Wojciech Hejnosz, *Kilka uwag o niewoli w I Statucie Litewskim*, 21, 23; Зимин А.А. *Холопы на Руси*, 278.

107 AGZ, t. XVII, no. 2787. Див. також схожу аргументацію: AGZ, no. 2856.

108 AGZ, t. XIV, no. 166.

міркувань. Так, відсутність чітких концептуальних меж поміж неволею та іншими формами підданства можна виявити, звернувшись до регулювання селянської мобільності й покарання втеклих підданих у польському статутному праві пізнього середньовіччя, яке згадує та розглядає відносини рабства лише один раз, а саме у *Краківсько-Вартських статутах* 1420–1423 рр.¹⁰⁹ У параграфі, присвяченому забороні селянських утеч від панів, зазначалося, що невольні слуги та служниці не могли звільнитися у жоден інший спосіб, окрім «манумісії», наданої панами. Згадувалося про численні випадки втеч таких невольних селян, які, порушуючи право, переходили зі своїм майном під владу й опіку сусідніх землевласників. При цьому право прирівнювало їхні втечі до втрати панами іншої спадкової власності. Шляхтич, в якого втікачі шукали притулку, мав засвідчити про це на найближчому році королівського суду. Особи, які цього не чинили, але переховували втеклих селян, засуджувалися до сплати високої грошової кари *pietnadziestą* та зобов'язувалися видавати втікачів їхнім господарям.

Хоча окреслення, ужиті у статуті, стосувалися очевидно насамперед невольних слуг та невольних підданих, однак немає певності, чи параграф не був спробою поширити цю термінологію також на інші категорії залежних селян. Подібно до свідчень судової практики, параграф статуту вказує на можливий зв'язок неволі з осадженням, яке, згідно з цим правовим приписом, було актом панської волі (*cum servos illiberos dominus ubi vult locare potest acquirendo haereditatem novam per ipsos erigendam*). Поняття осілости могло бути синонімом селянської неволі в тогочасному праві та судовій практиці.

Важливо, що у спробі врегулювати переслідування й покарання невольних селян, які наважувалися на втечу, *Краківсько-Вартські статуту* спеціально покликалися на норми римського права (у тексті статутів фігурує як «імперське право»). Згідно з римським правом, схоплених колонів-утікачів, або навіть таких, що лише замислювали втечу, наказували заковувати в кайдани й перетворювати на рабів¹¹⁰. Покликання на римське право, можливо, не було випадковим, але могло бути виправданим з огляду на існування схожих форм покарання залежних селян-утікачів на польських землях у XIII–XIV ст.¹¹¹ З іншого боку, уживання термінів та згадки про норми римського імперського права можна розглядати як один з епізодів процесу творення панівною верствою нових ідеологічних і концептуальних засад селянського підданства впродовж XV–XVI ст. Порівняння селян із невольниками у згаданому стату-

109 *Volumina legum* (St. Petersburg, 1859), t. 1, 36.1–36.2. Див.: Franciszek Bujak, *Mowa Jana z Ludziska*, 117; Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 37–38; Jerzy Wyrozumski, “Zagadnienie niewoli,” 141–144; Marian Dygo, “Zur Genese der sog. ‘zweiten Leibeigenschaft’ in Polen (15.–16. Jahrhundert),” *Forms of Servitudes in Northern and Central Europe. Decline, Resistance, and Expansion*, ed. Paul Freedman and Monique Bourin (Turnhout: Brepols, 2005), 403–405.

110 *Codicis Theodosiani libri XVI* (Basilea, 1528), lib. V, tit. IX, 52.

111 Franciszek Bujak, *Mowa Jana z Ludziska*, 115.

ті, яке спиралося на римське право, мало посилити ідеологічний ефект спроб правового зміцнення підданства¹¹². Невипадково, що у XVI ст. термін «колон» приходиться на заміну поняття «кметь» і стає в польському земському праві та судочинстві відповідником підданого селянина, прикріпленого до землі¹¹³.

Правові норми і звичаї, які стосувалися покарання невільників, могли справляти відчутний вплив на регулювання селянської свободи руху також в інший спосіб. У 1470–1480-х рр. відбувалися важливі зміни в концептуальному словнику, який застосовувався для опису та правового регулювання селянської свободи й мобільності. Поняття селянського виходу поступово зникає з текстів тогочасних редакцій статутного права і документів, якими шляхта регулювала правове становище власних підданих. Натомість селянський вихід часто починає ототожнюватися зі втечею селян. Поняття селянської втечі довгий час співіснувало й було термінологічно та концептуально відокремлене від поняття селянського виходу у праві й судочинстві. Однак із кінця XV ст. поняття втечі поступово замінює поняття виходу, позбавляючи останній будь-яких правових підстав¹¹⁴. Ці зміни були відображенням ширшого процесу занепаду права селянського виходу та зростаючого обмеження селянської свободи, який становив одну з соціально-правових підстав утвердження нових форм підданства на рубежі XV–XVI ст.

Відмова від визнання за селянами права на вихід, яка вела до перетворення селян-відказників на селян-утікачів, мала один важливий наслідок для способів їх покарання й окреслення їхнього статусу. Вони могли спиратися на давні правові прецеденти та звичаї покарання таких селян, які часто санкціонували перетворення їх на невільників. Так, подібні норми були відомі киеворуському праву, яке дозволяло, наприклад, обернути закупа на обельного холопа у випадку його втечі (*Пр. Правда*, 56)¹¹⁵. Вони також застосовувалися проти втеклих селян на польських землях у XIV ст.¹¹⁶ Власне у світлі цих змін у концептуалізації селянської свободи та можливого впливу на них правових приписів і звичаїв покарання селян-утікачів з епохи раннього серед-

112 Пор. схожі ідеологічні мотиви вживання термінології римського права у випадку середньовічного серважу: Paul Freedman, *Images of the Medieval Peasant* (Stanford, 1999), 10.

113 Wojciech Hejnosz, “Stanowisko prawne ludności wieśniaczej w tzw. Korekturze Taszyckiego” [Odbitka ze *Sprawozdań T-wa Naukowego we Lwowie*, rok XVIII, z. 1] (Lwów, 1938), 5.

114 Див. зміни у формулюванні параграфу про селянський вихід *Статуту Казимира Великого* в редакції малопольсько-великопольських *Директив*. Ця поширена в XV ст. редакція *Статутів* стала підставою для їх друкованої версії; т. зв. *Syntagma*, увійшла на початку XVI ст. у друковану збірку польського коронного права Яна Ласького, і у цьому варіанті була відома у судовій практиці в наступні століття (*Polskie statuty ziemskie w redakcji najstarszych druków, De kmethone a domino suo fugiente*, CXXXV, 111). Пор. окреслення селянських прав і повинностей у наданні шл. Анджеем Яцимирським німецького права для Ричагова й Малої Горожани (Львівська земля) з 1487 р.: *AGZ*, t. IX, no. XCVI (12 березня 1487 р.).

115 Зимин А.А. *Холопы на Руси*, 141, 206.

116 Franciszek Bujak, *Mowa Jana z Ludziska*, 115.

нвовіччя можна пояснити постійну практику ув'язнення та уярмлення селян-відказників, які перебували у стані конфлікту зі своїми панами. Ув'язнення й колодництво таких селян могло бути спричиненим не лише несплаченими боргами чи провинами, а й ставало символічною санкцією, яка заперечувала загалом право підданих на вихід і підтверджувала їх невільне становище.

Висновки

У підсумку можна сказати, що визначальними для значної частини відносин невільництва у Галицькій Русі пізнього середньовіччя була не лише їх киеворуська генеза чи належність до певного «етнічного» права, а й різноманітні тогочасні контексти та обставини відносин підданства. Аналіз згаданих випадків неволі, що їх фіксують галицькі джерела XV ст., не дає підстав виводити їх винятково від звичаїв та інституцій часів киеворуської чи галицької державності, або ж класифікувати їх як специфічну форму і прояв руського права. Представлення всіх цих різних за походженням та контекстами випадків неволі як пережитків інститутів киеворуського часу, або ж як форми місцевого службництва на руському праві, залишає поза увагою одну ключову проблему галицького невільництва, а саме існування специфічних форм і практик шляхетського панування, які вможлилювали перетворення підданих селян на невільників і робили ефемерними межі поміж неволею та іншими формами підданства.

Свідчення про неволю доньки кметя Зеня та цирульника Йоганна Вангля показують, наскільки нероздільно були поєднані приватні та інституційні ресурси шляхетської влади, можливості застосування судового й позасудового насильства у процесі встановлення форм залежності, що нагадували рабство. В. Гейнош був схильний применшувати, якщо не відкидати взагалі, участь королівських урядників, місцевого можновладства та шляхти у практикуванні рабовласництва, підкреслюючи негативне ставлення королівської влади й польського земського права до неволі¹¹⁷. Однак приклади Яна Колі та Якуба з Конєцполя засвідчують протилежне: королівські старости і представники магнатських родин Галицької Русі, у тому числі польського походження, насправді практикували поневолення власних підданих. Виглядає, що саме старостинське королівське судочинство на Галичині було впродовж довшого часу одним із важливих інституційних важелів підтримки невільницьких стосунків шляхом перетворення злочинців на рабів.

117 Wojciech Hejnosz, *Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej*, 147. У світлі ролі, яку відігравали королівські старости у судовому поневоленні, слід радше критично поставитися до думки Є. Вирозумського про особливу роль «держави» у справі обмеження й поступової ліквідації неволі на землях Корони Польської впродовж XV ст. (Jerzy Wyrozumski, «Zagadnienie niewoli», 159).

Подібне твердження лише на перший погляд важко погодити з фактом заперечення неволі в польському земському праві того часу. Насправді, угоди, подібні до укладеної між Якубом із Конецполя та Йоганном Ванглем, або ж акти прохання злочинців про милість перед старостами, засвідчують значний ступінь сваволі можновладців у здійсненні правосуддя й покаранні підданих, не обмеженої жодними формальними приписами статутного чи земського права. Старости, чинячи суд над злочинцями з-поміж своїх чи чужих підданих, не робили великої різниці між своєю роллю королівських урядників і можновладців. Власне, їх статус і влада як великих панів, а не норми статутного права, знання якого було вкрай обмеженим у судовій практиці галицьких земель Корони пізнього середньовіччя, забезпечували легітимність та публічний характер правосуддя, яке вони чинили. Воля та здатність пана наказувати й карати власних підданих самі по собі було легітимним правом, яке визначало головні засади та можливі межі стосунків підданства. Важливо, що ці широкі інституційно-публічні можливості шляхетського панування над підданими, закорінені у щоденних практиках і міжособистісних відносинах, були лише незначною мірою регламентовані та оприявлені у статутному та земському праві пізнього середньовіччя. Ця недостатня формалізація правових засад підданства в тогочасному законодавстві, а також відсутність розвинутої практики писемної фіксації селянських залежностей в угодах панів і підданих, надавали шляхетській владі над селянами значного ступеня довільності та відкривали можливості для їх поневолення.

Аналіз джерельних свідчень про конфлікти навколо права селян на вихід дозволяє дещо по-іншому подивитися на проблему розриву й тяглості, новизни та традиції в історії селянського підданства на периферійних землях Корони Польської пізнього середньовіччя. В історіографії виникнення та утвердження загострених форм селянського підданства (так зване друге закріпачення) наприкінці XV–XVI ст. традиційно розглядалося як нове соціальне явище, як своєрідний соціальний злам в історії селянства¹¹⁸. Нове селянське підданство формувалося внаслідок впливу кластеру нових важливих соціально-економічних та політичних процесів і явищ того часу, як-от спад шляхетських доходів та зростання ціни вільнонайманої праці у сільському господарстві, посилені слабкою монетаризацією у сфері економічного обміну, що виливалося в постійний дефіцит робочої сили та зростання числа покинутих і необроблених сільськогосподарських угідь у шляхетських маєтках; зростання значення балтійської торгівлі збіжжям після захоплення Гданська (Данцига) у ході Тринадцятилітньої війни з Тевтонським орденом (1454–1466 рр.), який дав стимул для швидкого розвитку шляхетського фільваркового господарства та призвів до стрімкого збільшення

118 Див.: Paul Freedman and Monique Bourin, Introduction, Forms of Servitude, 11, 13.

тижневої панщини; установлення домінації шляхти й магнатерії в політичному житті Корони, що дозволило цим верствам використовувати законодавство як важіль для посилення контролю за селянською працею та прикріпленням селян до землі.

Водночас вплив зазначених нових соціально-економічних та політичних чинників на занепад селянського права виходу і зміцнення панської влади над селянами був додатково обумовлений уже існуючими інститутами та відносинами підданства, чия ключова роль у локальному соціально-політичному устрої сформувалася задовго до описаних вище процесів посилення селянської залежності. Різноманітні форми насильства були невід'ємною частиною стосунків підданства й панування, що існували віддавна. За своїм значенням і походженням вони були взаємозалежні з архаїчними формами економічних відносин, побудованих значною мірою на пограбуванні й насильному присвоєнні матеріальних ресурсів, і вкорінені у відносини влади, ґрунтовані на ворожнечі та поневоленні. Власне в контексті цих рутинних і традиційних практик насильства, які супроводжували боротьбу за обмежені людські та природні ресурси на галицькому пограниччі, регулярні тілесні покарання й ув'язнення підданих у конфліктах навколо селянського виходу дозволяють виявити ознаки існування та тяглості невільництва. При цьому рабство й неволя вкрай рідко були виражені в усталених термінах і поняттях формального права, але залишалися радше погано артикульованими фактами соціальної практики та щоденного досвіду підданства.

Соціально-політичні та економічні зміни другої половини XV ст. суттєво посилили роль подібних практик панського насильства, надаючи нових форм і нового значення відносинам невільництва. Із цього погляду судові справи про конфліктні сторони селянського виходу дають змогу поставити питання, сформульоване свого часу Річардом Гіллі у його праці про холопство в ранньомодерній Росії, а саме що і як успадковували та переймали від інституту рабства форми залежності й експлуатації, які приходили йому на зміну¹¹⁹. В умовах зростання політичної ваги шляхти, закріпленої сеймовим законодавством і становими привілеями XV ст., прояви панського насильства проти селян, засвідчені в актах процесів про селянський вихід, становили важливий механізм інституціоналізації контролю за селянською мобільністю й селянською робочою силою наприкінці середньовіччя. За своїми соціальними наслідками їх можна порівняти зі схожими практиками сеньйорального насильства у середньовічній Європі, проаналізованими в недавніх дослідженнях Патріка Гірі, Томаса Біссона та Гаді Альгазі¹²⁰. Занепад селянського

119 Richard Hellie, *Slavery in Russia*, 62–63.

120 Gadi Algazi, *Herrngewalt und Gewalt der Herren in spätem Mittelalter: Herrschaft, Gegenseitigkeit und Sprachgebrauch* (Frankfurt und New York: Campus, 1996); Gadi Algazi, "Social Use of Private War: Some Late Medieval Views Reviewed," *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, XXII (1993); Gadi Algazi, "Pruning Peasants: Private War and Maintaining the Lords' Peace in the Late

права виходу та зростання селянської залежності були важливим побічним ефектом некоординованого, але регулярного насильства проти селян-відказників, можливості для легітимного застосування якого посилилися разом із розширенням політичних і правових привілеїв шляхти та законодавчими обмеженнями прав селянства. При цьому претензії шляхти на легітимність насильства і влади над підданими породжували потребу і проявлялися через підтвердження самими селянами-підданими права панів карати їх на власний розсуд, конструюючи панську зверхність як легітимну традицію, ґрунтовану на взаємності стосунків.

Насильство відіграло часто вирішальну роль у процесі соціальної класифікації селян шляхом примусового визначення їх статусу як осілих підданих. Селянська осілість формувалася як ключовий інститут нового селянського підданства. Вона могла бути новим інституційним вираженням старих існуючих форм селянської неволі, які продовжували існувати в контексті зростаючої селянської заборгованості і підтверджувалися через практику тілесних покарань селян-відказників та селян-втікачів. Іншими словами, селянська неволя та рабство ніколи не отримали виразного концептуального і правового оформлення в межах стосунків підданства пізнього середньовіччя, існуючи винятково в понятійних та інституційних рамках практики осадження селян і насильства, пов'язаних із цим процесом. Законодавчі ухвали шляхетських сеймиків та сеймів другої половини й кінця XV ст., спрямовані на посилення селянської залежності, лише частково відображали досвід цієї мікрополітики панування шляхти над селянами, залишаючи водночас часто ненаголошеним її важливий елемент — щоденні та різнопланові форми насильства проти підданих.

Інститут українознавства НАНУ

Medieval Germany,” *Medieval Transformations. Texts, Power, and Gifts in Context*, eds. Esther Cohen and Mayke B. De Jong. (Leiden; Boston; Köln, 2001); Patrick Geary, *Judicial Violence and Torture*; Thomas N. Bisson, “The ‘Feudal Revolution’,” *Past and Present*, 142 (1994), 6–42; Thomas N. Bisson, *Tormented Voices: Power, Crisis, and Humanity in Rural Catalonia* (Cambridge: Harvard University Press, 1998).